

Η λαογραφική αποστολή της Μαρίας Λιουδάκι στα Εννιά Χωριά Κισάμου (1938)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η Μαρία Λιουδάκι (1894-1947) αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική, θρυλική, θα λέγαμε, προσωπικότητα στον χώρο της εκπαίδευσης, της Εθνικής Αντίστασης αλλά και της Λαογραφίας. Η δραστηριότητά της και η ζωή της μάς είναι γνωστά, πέρα από τις ποικίλες προφορικές μαρτυρίες, τα βιβλία και τα δημοσιεύματα στον τύπο. Η παρούσα μελέτη αναφέρεται στην παρουσία της Μαρίας Λιουδάκι στο Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών (από το 1966 Κέντρον Ερευνών της Ελληνικής Λαογραφίας), όπου αποσπασθηκε το 1937 σε θέση «επίκουρου ταξινόμου», και στην λαογραφική αποστολή της στα Εννιά Χωριά της επαρχίας Κισάμου Χανίων.

Λέξεις κλειδιά: Μαρία Λιουδάκη, Λαογραφία, Κρήτη, Εννιά Χωριά επαρχίας Κισάμου Χανίων

Η Μαρία Λιουδάκι (1894-1947) κατάγεται από τη Λατσίδα της επαρχίας Μεραμπελλού, Λασιθίου και αποτελεί για την Ανατολική Κρήτη μια εξαιρετικά σημαντική, θρυλική, κατά κάποιο τρόπο, προσωπικότητα στον χώρο της εκπαίδευσης, της Αντίστασης αλλά και της Λαογραφίας. Η δραστηριότητά της και η ζωή της μάς είναι γνωστά, πέρα από τις ποικίλες προφορικές μαρτυρίες, τα βιβλία¹ και τα δημοσιεύματά της στον περιοδικό

1. Λιουδάκι Μαρία, *Στης γιαγιάς τα γόνата*, εκδ. Δημητράκου, εν Αθήναις 1932 (περιέχει: παραμύθια, τραγούδια, δίστιχα, ανιγμάτα, παραμύθια). – *Γύρω στο μαγγάλι. Παραμύθια, ανιγμάτα και τραγούδια για παιδιά 7 χρονών κι απάνω*, Ηράκλειον Κρήτης 1933. – *Κρητικές μαντινάδες* (κριτική έκδοση), Ηράκλειο Κρήτης, 1933. – *Λαογραφικά Κρήτης*, τ. Α'. Μαντινάδες, εν Αθήναις 1936, 2η έκδοση 1971. – «Λατρεία στην Ανατολική Κρήτη. Ο Κλήδονας», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Α' (1938), σ. 489-499. – «Οι ανωμαλίες των αντω-

τύπο², κυρίως από τον συντοπίτη της μελετητή τής Κρητικής Λαογραφίας Μανώλη Μιλτ. Παπαδάκη³, από την Ιεράπετρα, στο βιβλίο του με τίτλο: «Μαρία Λιουδάκι, η ιέρεια της Παιδείας», έκδοση της Μορφωτικής Στέγης Ιεράπετρας (Αθήνα 1992), γραμμένο με γνώση, σεβασμό και αγάπη για την ξεχωριστή συμπατριώτισσά του.

Η παρούσα μελέτη μας περιορίζεται κυρίως στην παρουσία της Μαρίας Λιουδάκι στο Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών (από το 1966 Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας), όπου αποσπάσθηκε το έτος 1937 σε θέση «επίκουρου ταξινόμου», και στην λαογραφική αποστολή της για επιτόπια έρευνα στα Εννιά Χωριά της επαρχίας Κισάμου Χανίων, το Ινναχώριον, όπως η ίδια γράφει στο χειρόγραφό της, και όχι στο σύνολο του ογκώδους συλλεκτικού και ταξινομικού-αρχαιακού έργου της.

Εικ. 1.

Η Μαρία Λιουδάκι (εικ. 1) γεννήθηκε, το 1894 στο χωριό Λατοίδα της επαρχίας Μεραμπέλλου σε μια πολυμελή αγροτική οικογένεια. Εξ απαλών ονύχων γνώρισε και αγάπησε την καθημερινή ζωή των αγροτών, αλλά παράλληλα διακατεχόταν από πάθος για ουσιαστική μόρφωση, προκειμένου να βελτιώσει τη ζωή της και όχι απλώς για να μάθει γράμματα. «Ο μορφωμένος είναι κάτι τι θεϊκό. Είναι ο θεός που κατοικεί μέσα στον άνθρωπο»⁴, έγραψε το 1934 σ' ένα άρθρο με τον τίτλο «Απ' τους γραμματισμένους θα χαλάσ' ο

νυμίων “εκείνος” και “ετούτος” στο ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Α' (1938), σ. 421-424. – «Η τελευταία στην Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β' (1939), σ. 403-427. – «Ο γάμος στην Κρήτη τώρα και παλιά», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Γ' (1940), σ. 327-411. – «Κρητικά τραγούδια», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Δ' (1941), σ. 213-235. – *Στου παππού τα γόνата*, εκδ. Ν. Αλικιώτη, Αθήναι 1951.

2. Μαρία Λιουδάκι, «Αννιώματα λαϊκά», περ. *Το Φως*, χρ. Ε' (1932-1933), αρ. 7, σ. 4. Η ίδια, «Το λαϊκό πνεύμα μπροστά στις μεγαλοφυίες όλου του κόσμου (10 παροιμίες)», περ. *Το Φως*, χρ. Ε' (1932-1933), αρ. 5, σ. 6-7, αρ. 6, σ. 6. Η ίδια, «Το τραγούδι της νύφης», περ. *Το Φως*, χρ. Ε' (1932-1933), αρ. 5, σ. 5.

3. Η διδακτορική του διατριβή έχει το ενδιαφέρον θέμα: *Μορφάι του λαϊκού πολιτισμού της Κρήτης του 15ου και 16ου αιώνα κατά τας γραμματειακάς πηγάς*, Αθήναι 1976.

4. Μαρία Λιουδάκι, «Απ' τους γραμματισμένους θα χαλάσ' ο κόσμος», εφημ. *Νέος Αγών*, φ. 13, 3-6-1934 (= Μανώλης Μιλτ. Παπαδάκης, Μαρία Λιουδάκι, *ό.π.*, σ. 27).

κόσμος». Αποφοίτησε από το Παρθεναγωγείο Νεαπόλεως Λασιθίου το 1908 και αμέσως προσελήφθη ως υποδιδασκάλισσα στο δημοτικό σχολείο της Κριτσάς και σε άλλα σχολεία της επαρχίας Μεραμπέλλου ως το 1914. Οι ελλείψεις, όπως η ίδια συνειδητοποίησε, γνώσεις της για το σημαντικό επάγγελμα του δασκάλου οδήγησαν την ευσυνείδητη δασκάλα στο Διδασκαλείο Ηρακλείου από το 1914 ως το 1917, από το οποίο, παρά τις άπειρες δυσκολίες, κυρίως οικονομικές, που αντιμετώπισε, αποφοίτησε με άριστα. Μετά την αποφοίτησή της από το Διδασκαλείο, με ισχυρές πλέον παιδαγωγικές γνώσεις, υπηρέτησε ως Διευθύντρια στα δημοτικά σχολεία των τριών χωριών, Άνω και Κάτω Χωριού και Πισκοπής Ιεράπετρας. Παράλληλα με το διδακτικό της έργο ασχολήθηκε με την συγκέντρωση στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού και της γλώσσας της περιοχής της και δημοσίευσε μια σειρά από λαογραφικά και γλωσσικά μελετήματα, τα οποία σημαντικοί επιστήμονες της εποχής (Γεώργιος Χατζιδάκις, Στίλπων Κυριακίδης, Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ν. Β. Τωμαδάκης, Γ. Αναγνωστόπουλος, Μανούσος Μανούσακας, Εμμ. Κριαράς κ.ά.) θεώρησαν άξια προσοχής και έγραψαν γι' αυτά (Παπαδάκης, 1992: 221-228). Το σχολικό έτος 1932-1933 η Μ. Λιουδάκι πήρε μέρος στον πανελλήνιο διαγωνισμό συλλογής γλωσσικού υλικού της εν Αθήναις Γλωσσικής Εταιρείας με τη συλλογή της «Δεξιλόγιον Ανατολικής Κρήτης. Γενικών υλικών κατ' αλφαβητικήν σειράν»⁵ και απέσπασε το πρώτο βραβείο με επαινετική κριτική (Παπαδάκης, 1992: 228-230). Τόσο η βράβευσή της από την Γλωσσική Εταιρεία, όσο και τα αξιοπρόσεκτα μέχρι τότε λαογραφικά δημοσιεύματά της οδήγησαν τα βήματά της στο Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών.

Η Μαρία Λιουδάκι αποσπάστηκε από την εκπαίδευση στην Ακαδημία Αθηνών και ανέλαβε υπηρεσία σε θέση επίκουρου ταξινόμου στο Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών το 1937⁶, σε μια περίοδο αναδιοργάνωσής του υπό την διεύθυνση του Γεωργίου Μέγα, μαθητή και συνεργάτη του Νικολάου Πολίτη. Συνομήλικη του Γ. Μέγα, έρχεται προετοιμασμένη για λαογραφική εργασία στο Λαογραφικό Αρχείο. Διαθέτει *«πλην των άλλων προσόντων και ανεγνωρισμένην συλλεκτικήν ικανότητα...», έχει δε δημοσιεύσει: Συλλογήν παραμυθίων υπό τον τίτλον “Στης γιαγιάς τα γόνατα”, εν Αθήναις 1932, Κρητικές μαντινάδες,*

5. Κέντρον Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων - Ι.Α.Ν.Ε. Ακαδημίας Αθηνών, χφ. 514.

6. Γ. Α. Μέγας, «Εκθέσεις των υπό του Λαογραφικού Αρχείου πεπραγμένων κατά την τελευταίαν τριετίαν», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, έτ. Α' (1939), σ. 150. Κατά το έτος 1937 το Λαογραφικό Αρχείο «ευτύχησε να ιδή το προσωπικόν αυτού αυξανόμενον διά της αποσπάσεως τριών λειτουργών της Εκπαιδεύσεως, των διδασκάλων Μαρίας Ιωαννίδου και Διογένους Ξαναλάτου και της διδασκαλίσσης Μαρίας Λιουδάκι».

εν Ηρακλείω 1933, *Λαογραφικά Κρήτης*, τ. Α', Μαντινάδες⁷, εν Αθήναις 1936, προσέτι δε παρεχώρησεν εις το Λαογραφικόν Αρχεῖον αξιολογωτάτην συλλογὴν παραμυθίων εκ 400 σελίδων, ως και ἄλλο υλικόν», ὅπως ἔγραφε, μεταξύ ἄλλων, ο Γ. Μέγας στην εισήγησή του για την πρόσληψή της προς την Εφορευτική Επιτροπή του Αρχείου. Ἐτσι η Λιουδάκι, παρά το γεγονός ότι δεν εἶχε πραγματοποιήσει φιλολογικὲς σπουδές, κάτι το οποίο, λόγω των δημοσιευμάτων της, επανειλημμένα επισημάνθηκε σε κακόπιστες ἢ και σε καλόπιστες κριτικές, εἶχε γλωσσικό και λαογραφικό αισθητήριο ασφαλές και για τον λόγον αὐτόν προσέφερε σημαντικές υπηρεσίες στο Λαογραφικόν Αρχεῖον στην αποδελτίωση και ταξινόμηση αρχειακού υλικού. Γνωστή ἤδη για την «ανεγνωρισμένην συλλεκτικὴν της ικανότητα, σπανίως απαντωμένην», αποτέλεσε «πηγὴν ζώσαν εις τα ζητήματα της κρητικῆς λαογραφίας και γλώσσης» για το Λαογραφικόν Αρχεῖο. Επίσης, στη διάρκεια της υπηρεσίας της στο Λαογραφικόν Αρχεῖο, συγκέντρωσε πλούσιο υλικό τόσο ἀπὸ την Ανατολική ὅσο και ἀπὸ την Δυτικὴ Κρήτη. Πέραν του λαογραφικού υλικού, το ενδιαφέρον της για τὴ γλώσσα του λαοῦ την οδήγησε στη συγκέντρωσιν⁸ παράλληλα και πλούσιου γλωσσικού υλικού. Ὅπως ἤδη αναφέρθηκε, το σχολικὸ ἔτος 1932-1933 εἶχε βραβευθεῖ ἀπὸ την Γλωσσικὴν Εταιρεία⁹ για την καλύτερη γλωσσικὴ συλλογὴ ἀπὸ 986 σελίδες με τίτλο «Λεξιλογιον Ανατολικῆς Κρήτης. Γενικόν υλικόν κατ' αλφαβητικὴν σειράν». Πρόκειται για συλλογὴ γλωσσικῆς ὕλης που ἀναφέρεται σε γεωργικούς και υφαντουργικούς ὅρους καθὼς και σε λέξεις που ἔχουν σχέση με την παιδικὴ της ηλικία. «Τὴν ἐμπνευση της συλλογῆς αὐτῆς και την κατανόηση της σημασίας της» οφείλει, ὅπως ἡ ἴδια δηλώνει (Λιουδάκι, 1933: γ'), στον γλωσσολόγο Μανόλη Τριανταφυλλίδη, καθηγητὴ στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ο οποίος

7. Ο Μανούσος Μανούσακας παρουσιάζει την συλλογὴ της «Λαογραφικά της Κρήτης. Μαντινάδες», στο περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* (τ. Α', 1938, σ. 582-590), ως την «αξιολογωτέραν εις την λαογραφίαν της Κρήτης συμβολὴν των τελευταίων ἐτῶν» και «απαρχὴν καθολικῆς ἐκδόσεως του συνειλεγμένου υλικού εις σειρὰν τόμων ὑπὸ τον γενικώτερον τίτλον «Λαογραφικά της Κρήτης». Για το ἴδιο βιβλίον ο Γ. Κ. Σπυριδάκης ἐπαινεί την δασκάλα, που εκτὸς ἀπὸ διδακτικά βιβλία συγγράφει και γλωσσολαογραφικὲς μελέτες, παρά τις δυσκολίες της αγροτικῆς της καταγωγῆς, και προτείνει την βράβευσή της ἀπὸ τον εν Χανίοις Κρητικόν Φιλολογικόν Σύλλογον (περ. *Κρητικαὶ Μελέται*, 1, 1933, εν Αθήναις, σ. 173).

8. Γ. Α. Μέγας, «Ἐκθεσις των ὑπὸ του Λαογραφικῶν Αρχείου πεπραγμένων κατὰ το ἔτος 1940», *Επετηρίς του Λαογραφικῶν Αρχείου*, ἐτ. Β' (1940), σ. 206-211. Στην σ. 209: «Η Μ. Λιουδάκι αποδελτίωσε δέκα χειρόγραφα εκ σελίδων 2328» (χρ. 1381 Α, Β, 1413, 1416, 1422, 1432, 1438-41)

9. Βασίλειος Φάβης, «Ἐκθεσις του διαγωνισμού της Γλωσσικῆς Εταιρείας κατὰ το ἔτος 1932-33», περ. *Αθηνά*, τ. ΜΕ', Αθῆναι 1933, σ. 359-360. Βλ. χειρόγραφο αρ. 514 του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνῶν.

της έδωσε και οδηγίες για συλλογή κυρίως «μνημείων του λόγου».

Όσοι ασχολήθηκαν με το έργο της εξαίρουν τον ενθουσιασμό και την αγάπη της για τα δημιουργήματα του κρητικού λαού. Εξ άλλου η ίδια στον πρόλογο του βιβλίου «Κρητικές μαντινάδες» εκφράζει, με αρκετή δόση υπερβολής, την πεποίθησή της ότι τα *«προϊόντα του λαού είναι ανώτερα πάσης προσωπικής καλλιτεχνικής δημιουργίας»*, προσδιορίζει την ακριβή προέλευση του υλικού, καθώς και τον χρόνο συλλογής του. Στην πολύχρονη εργασία της ομολογεί ότι είχε τις οδηγίες του Στίλπ. Κυριακίδη, διευθυντή τότε του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών και καθηγητή μετά το 1927 στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Κυριακίδης, 1927). Με σεμνότητα παρακαλεί τους αναγνώστες της να την κρίνουν με επιείκεια: *«Όλους, που θα διαβάσουν τις γραμματικές και λεξιλογικές παρατηρήσεις, που έχω κάνει απάνω στις μαντινάδες, τους παρακαλώ να με κρίνουν μ' επιείκεια. Ούτε επιστήμονας είμαι, μα ούτε και πολυδιαβασμένος άνθρωπος. Για μόνο οδηγό στις παρατηρήσεις μου είχα τις ολίγες γνώσεις, που πηγάζουν από τη μικρή μου μόρφωση και συνεπίκουρο σ' αυτές το γλωσσικό μου αίσθημα, που είναι το αυτό, με το αίσθημα του λαού της Ανατολικής Κρήτης, που μέσ' απ' αυτόν βγήκα κι εγώ»* (Λιουδάκι, 1933: δ').

Η Μαρία Λιουδάκη εργάστηκε στο Λαογραφικό Αρχείο επί μια τριετία, όπως προαναφέρθηκε (Μέγας, 1940, σ. 206). Ο Μέγας αναφέρει ότι «η Μ. Λιουδάκη αρθείσης της αποσπάσεως αυτής, απεχώρησε της υπηρεσίας ημών την 20ήν Σεπτεμβρίου, αφού επί τριετίαν εργασθείσα αόκνως συνετέλεσεν υπέρ πάντα άλλον εις τον πλουτισμόν των συλλογών του Αρχείου». Από την αναδίφηση του Αρχείου του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, το οποίο έχει αξιοποιήσει εν μέρει και ο Μαν. Παπαδάκης, και από προφορικές μαρτυρίες παλαιότερων συναδέλφων, που έζησαν τα χρόνια της Κατοχής και στη συνέχεια του Εμφυλίου, όπως ήταν ο Δημ. Λουκάτος, γνωρίζουμε ότι η Ακαδημία Αθηνών έκανε πολλές και σοβαρές προσπάθειες να κρατήσει την Μαρία Λιουδάκι παρά τις εναντίον της κατηγορίες για τη συμμετοχή της στον εμφύλιο, στην υπηρεσία του Λαογραφικού Αρχείου. Ωστόσο, οι διώξεις εναντίον της συνεχίστηκαν, παρά την προσπάθεια του Ανωτάτου Ιδρύματος να την προστατεύσει στους κόλπους του. Το Λαογραφικό Αρχείο και κατ' επέκτασιν η Ακαδημία Αθηνών πρόσφερε για αρκετό διάστημα καταφύγιο στη δυναμική δασκάλα, που είχε επιλέξει τον δικό της ηρωικό δρόμο.

Οι εκθέσεις, οι αναφορές και οι προσπάθειες του Γ. Μέγα να την βοηθήσει, να παραμείνει στην υπηρεσία, αποπνέουν, εκτός από την εκτίμηση για το έργο που προσέφερε στο Αρχείο, φροντίδα και στοργή για ένα δικό του άνθρωπο, που περνούσε δύσκολες ώρες. Η Μαρία Λιουδάκι εκτελέστηκε τελικά στο Ηράκλειο, στις 4 Δεκεμβρίου 1947, σε ηλικία 53 ετών.

Έργο της στο Λαογραφικό Αρχείο ήταν η αποδελτίωση¹⁰ και ταξινόμηση χειρογράφων, αλλά κυρίως η επιτόπια έρευνα-αποστολή για τη συλλογή λαογραφικού υλικού απευθείας από τον λαό. Και στους δύο τομείς η Μαρία Λιουδάκι εργάστηκε αποδοτικά, με μεγάλη επιμέλεια και ζήλο.

Εδώ μας απασχολεί η προσφορά της στο πολύ σημαντικό έργο της συγκέντρωσης και καταγραφής λαογραφικού υλικού *in situ*, το οποίο αποτελεί πηγή πληροφοριών για την μελέτη των λαογραφικών φαινομένων.

Είναι κοινός τόπος ότι οι κοινωνικές επιστήμες, στις οποίες μετέχει και η Λαογραφία, χρησιμοποιούν κατ' εξοχήν ως εργαλείο έρευνας την επιτόπια έρευνα, προκειμένου οι ερευνητές να συγκεντρώσουν, αυτόπτες και αυτήκοοι, αλλά και συχνά μέτοχοι των δρωμένων, το απαραίτητο λαογραφικό-εθνογραφικό υλικό. Το πρωτογενές υλικό των καταγραφών από επιτόπου παρατήρηση και συμμετοχή, ταξινομημένο και αρχειοθετημένο, ως γραπτή πλέον μαρτυρία, αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή των συγχρόνων αλλά και μελλοντικών λαογράφων, ανθρωπολόγων, ιστορικών και λοιπών κοινωνικών επιστημόνων, επειδή εκφράζει τη συλλογική μνήμη και την ενσωμάτωσή της στα σύγχρονα με την συλλογή δρώμενα των κοινωνιών, που ερευνώνται. Ο ίδιος ο Ν. Γ. Πολίτης για θέματα που τον ενδιέφεραν¹¹ επιχείρησε εξόδους από το γραφείο του στην επαρχία για επιτόπια έρευνα και συμβούλευε τους φοιτητές και τους πληροφορητές του να είναι προσεκτικοί παρατηρητές των όσων του περιγράφουν. Η πραγματοποίηση των εντεταλμένων αποστολών, παρά τις δυσκολίες και τα πάσης φύσεως εμπόδια (Καραμανές, 2012, τόμ. Α': 385-421), όχι μόνον οικονομικά, ξεκίνησε σχεδόν με την έναρξη λειτουργίας του Κέντρου και έκτοτε αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των επιστημονικών υποχρεώσεων των ερευνητών του¹²,

10. Όπως αναφέρει ο Μέγας στα πεπραγμένα του Λαογραφικού Αρχείου, η Μ. Λιουδάκι το έτος 1937 αποδελτίωσε τρία χειρόγραφα: 1105, 1117, 1121 και το 1938 δύο: 1139, 1147 (Μέγας, 1939: 151, 157) και το 1939 δέκα χειρόγραφα από 2328 σελίδες: 1381 Α, Β, 1413, 1416, 1422, 1432, 1438-41 (Μέγας, 1940: 209).

11. Ο Ν. Γ. Πολίτης επισκέφθηκε τον Κισσό του Πηλίου, προκειμένου να συγκεντρώσει στοιχεία της συλλογικής μνήμης για την πριν από έναν αιώνα παρουσία εκεί του Ρήγα Βελεστινλή. Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, «Η νεότης του Ρήγα», περ. *Εστία*, 19 (1883), σ. 13-16.

12. Για την επιτόπια έρευνα βλ. περισσότερα: *Ο Νικόλαος Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου* (Μέγαρον Ακαδημίας Αθηνών, 4-7 Δεκεμβρίου 2003), (γεν. επιμ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμ. Παρασκευάς Ποτηρόπουλος, Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 23, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 2012. *Ο Δημήτριος Λουκάτος και η Ελληνική Λαογραφία: Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 23 Απριλίου 2004, (υπεύθυνη έκδοσης Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμέλεια έκδοσης Παρ. Ποτηρόπουλος, επιμέλεια κειμένων Παν.

άρρηκτα συνδεδεμένες με την συγκρότηση του θησαυρού πρωτογενούς υλικού του Λαογραφικού Αρχείου, αλλά και με την διαδρομή ουσιαστικά της ελληνικής Λαογραφίας. Είναι γνωστό ότι το Λαογραφικό Αρχείο από τον ιδρυτικό του νόμο (Νόμος 1304, 18 Απριλίου 1918, ΦΕΚ 85, σ. 520, αρ. 2) υποχρεούται να «περισυλλέγει πάσαν λαογραφικήν ύλην...», την οποία πρέπει επιπλέον να ταξινομεί, μελετά και δημοσιεύει. Από το 1926, με την υπαγωγή στη δικαιοδοσία του Λαογραφικού Αρχείου της Εθνικής Μουσικής Συλλογής, ιδρυμένης το 1914 (Νόμος 432) «προς διάσωσιν και περισυλλογήν των ασμάτων, των χορών και των μουσικών οργάνων του ελληνικού λαού»¹³, το αντικείμενο έρευνας του Αρχείου διευρύνεται. Οι λαογραφικές αποστολές πραγματοποιούνται μέχρι σήμερα. Δεν σταμάτησαν ούτε κατά την περίοδο της ιταλογερμανικής Κατοχής (Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2008: 246). Θα λέγαμε μάλιστα ότι στις δύσκολες μέρες της Κατοχής οι αποστολές των ερευνητών για επιτόπια έρευνα στην επαρχία έσωσαν κάποιους από την πείνα. Η επιλογή του εκάστοτε τόπου έρευνας από αυτούς είναι συνάρτηση των αναγκών του Λαογραφικού Αρχείου/ Κέντρου Λαογραφίας σε πρωτογενές υλικό για την προώθηση των προγραμματισμένων εκδόσεών του. Ο μικρός, διαχρονικά, αριθμός των ερευνητών περιορίζει τους μακρόπνοους προγραμματισμούς. Έτσι, παγίως σχεδόν, τα επιστημονικά ενδιαφέροντα των ευαρίθμων ερευνητών και ο τόπος καταγωγής τους καθόριζαν εν πολλοίς τον τόπο διεξαγωγής της βασικής αυτής δραστηριότητας του Αρχείου/ Κέντρου. Αυτή η πρακτική είχε το πλεονέκτημα της εξοικείωσης με τις ερευνώμενες κοινωνίες, ζητούμενο και όχι σπανίως ανέφικτο, αλλά και της κατανόησης του γλωσσικού ιδιολέκτου. Αυτή η πρακτική υπήρξε και ο κύριος λόγος απόσπασης στο Αρχείο της Μαρίας Λιουδάκι, η οποία με την εμπειρία της ήλθε να καλύψει μια μεγάλη περιοχή, όπως η Κρήτη. Ως «πηγή ζωσα εις τα ζητήματα της κρητικής λαογραφίας και γλώσσης» αναφέρεται σε έκθεση του Γ. Α. Μέγα, στην

Καμηλάκης, Παρ. Ποτηρόπουλος), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύννης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 27, Αθήνα 2008. «Επετηρίς του Κέντρου Ερεύννης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», 31-32 (2004-2008), *Πρακτικά Ημερίδας με θέμα «Το Κέντρον Ερεύννης της Ελληνικής Λαογραφίας και η επιτόπια έρευνα»*, 3 Ιουνίου 2006.

13. Για τις επιτόπιες μουσικές καταγραφές και την εξέλιξη της Εθνικής Μουσικής Συλλογής βλ. *Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς - Αφιέρωμα εις μνήμην Σπυρίδωνος Περιστέρη*, *Πρακτικά Μουσικολογικής Συνάξεως*, Μέγαρον Ακαδημίας Αθηνών, 10 και 11/11/2000, (επιμ. Ευστ. Γ. Μακρή), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύννης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 18, Αθήνα 2003. *Κωνσταντίνος Ψάχος, ο μουσικός, ο λόγιος*, *Πρακτικά ημερίδας*, Ανατολική αίθουσα του Μεγάρου της Ακαδημίας Αθηνών, 30 Νοεμβρίου 2007, (υπεύθ. έκδ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμ. Ευάγγ. Καραμανές), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύννης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 29, Αθήνα 2013.

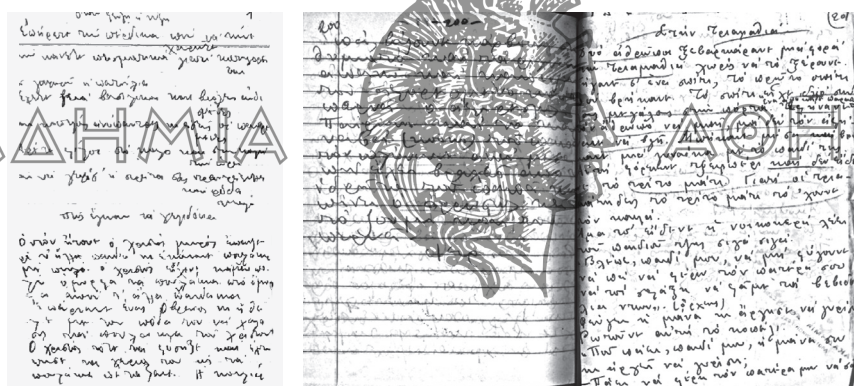
προσπάθειά του να εξασφαλίσει την παρουσία της στο Λαογραφικό Αρχείο.

Οι ερευνητές, πέραν των αυτονοήτων επιστημονικών γνώσεων για το αντικείμενό τους, προσέρχονται στην επιτόπια έρευνα εξοπλισμένοι με μεθοδολογικά εργαλεία (ερωτηματολόγια: Κυριακίδης Στίλπων, 1921, 1975. Μέγας Γ. Α., 1939-1949. Ήμελλος Στέφ. Δ. - Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη, 1983), τα διαθέσιμα μηχανήματα, φωτογραφικές μηχανές και μηχανήματα μαγνητοφώνησης, τα οποία σπανίως αντιστοιχούσαν στον αριθμό των ερευνητών, με αποτέλεσμα να πραγματοποιείται η επιτόπια έρευνα εκ περιτροπής. Στην περίπτωση της Λιουδάκι, αλλά και των περισσότερων αποσπασμένων συνεργατών του Λαογραφικού Αρχείου εκείνης της περιόδου, δεν υπήρχε για εκείνη διαθέσιμη φωτογραφική μηχανή¹⁴.

Οι απόψεις για τις μεθόδους προσέγγισης των θεμάτων του λαϊκού πολιτισμού, ποικίλες κατά χρονικά διαστήματα, ακολουθούν συνήθως τα ευρύτερα κοινωνικά ρεύματα και ιδέες και έχουν, στην περίπτωση της επιτόπιας έρευνας, ως κύριο χαρακτηριστικό την κατά το δυνατόν με ακρίβεια καταγραφή της πολιτισμικής πράξης στον χώρο και τον χρόνο επιτέλεσής της, αξιοποιώντας τα θεωρητικά ερμηνευτικά σχήματα και τα ανάλογα μεθοδολογικά εργαλεία της λαογραφίας-εθνολογίας και των συγγενών επιστημών της εποχής τους. Η διάρκεια της παραμονής, αλλά και τακτικής επιστροφής, του ερευνητή στο πεδίο για επιτόπια έρευνα πρέπει να καλύπτει τις ανάγκες παρακολούθησης, καταγραφής και αξιολόγησης των κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων και των

14. Με την πάροδο του χρόνου και την εισαγωγή νέων τεχνολογιών, μετά το 1950, οι ερευνητές χρησιμοποιούν για τις επιτόπιες έρευνες μηχανήματα για την καταγραφή κυρίως των τραγουδιών και παραμυθιών, στον περιορισμένο αριθμό ταινιών, που διέθεταν. Κατά τη δεκαετία του 1960-1970 στον εξοπλισμό προστίθεται και κινηματογραφική μηχανή για την αποτύπωση δρωμένων και άλλων θεμάτων λαογραφικού περιεχομένου. Μέσω των προγραμματισμένων ερευνητικών αποστολών και των συλλογών λαογραφικού υλικού των ερασιτεχνών, φίλων της Λαογραφίας, στην πλειονότητά τους εκπαιδευτικών, συγκροτήθηκε το πλουσιότερο Αρχείο Τεκμηρίωσης του Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού, το οποίο φυλάσσεται στο Κέντρο και το οποίο εμπλουτίζεται μέχρι σήμερα με πρωτογενές ερευνητικό υλικό, υπό μορφήν χειρογράφων, φωτογραφιών, ηχογραφήσεων, κινηματογραφικών ταινιών, CDs, μουσειακών αντικειμένων κ.ά. Το αποθησαυρισμένο αυτό υλικό, με την πλήρη επεξεργασία του με την βοήθεια της σύγχρονης ψηφιακής τεχνολογίας, εξυπηρετεί την παγκόσμια επιστημονική και εκπαιδευτική κοινότητα και το ευρύ κοινό με κάθε πρόσφορο μέσο (δημοσιεύσεις, εκδόσεις, εκπομπές, μουσεία, εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα κ.ά.) και θα αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πηγές γνώσης των μελλοντικών λαογράφων, ιστορικών και των λοιπών κοινωνικών επιστημόνων. Βλ. «Πεπραγμένα» του Κέντρου, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 33-34 (2009-2013), σ. 851-872 αλλά και στην δικτυακή πύλη kentrolaografias.gr.

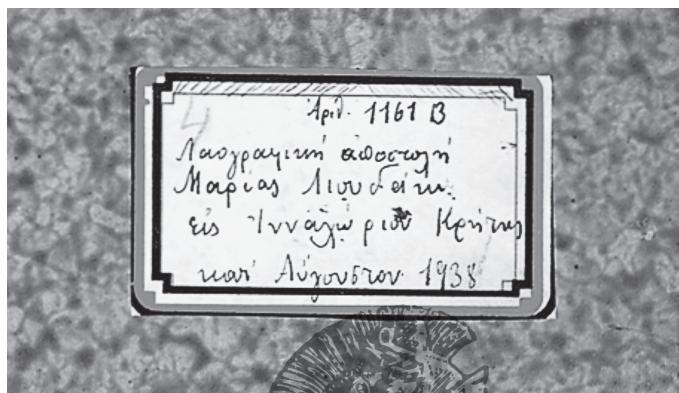
μετασχηματισμών τους. Η παραμονή επί μακρόν στον τόπο έρευνας εξασφαλίζει την εγκαθίδρυση σχέσης αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ του ερευνητή και των πληροφορητών του, απαραίτητης συνθήκης για την «εξομολόγηση» των πληροφορητών για θέματα που έχουν σχέση όχι μόνον με τον τρόπο της καθημερινής ζωής (υλικός πολιτισμός), αλλά και με τον κύκλο της κοινωνικής ζωής (γέννηση, γάμος, θάνατος) και τις λατρευτικές διαδικασίες, τις θρησκευτικές αντιλήψεις, την παραβατικότητα (μοιχεία, νόθα, κλοπές κ.ά.). Θέματα πιο δύσκολα, όπως για παράδειγμα η μαγεία, τα μοιρολόγια, τα αποκρίατικά τραγούδια, για να «εκμαιευτούν» χρειάζεται κλίμα εμπιστοσύνης. Με δεδομένη την ανέφικτη «αυθεντικότητα» των καταγραφών και την αναπαράσταση της πραγματικότητας και της αναπαραγωγής στερεοτύπων, υπό οποιαδήποτε οπτική και αν προσεγγίζει ο ερευνητής το αντικείμενό του, η μόνη αντικειμενικά αδιαμφισβήτητη αξία είναι το ίδιο το καταγεγραμμένο υλικό, το οποίο προσφέρεται για ερμηνείες και προσεγγίσεις από τους ερευνητές κάθε εποχής.

Εικ. 2, 3. Σελίδες χειρογράφου της Μ. Λιουδάκι.

Η Μαρία Λιουδάκι, μακριά από θεωρητικές προσεγγίσεις, με εφόδιο την αγάπη της κυρίως για το αντικείμενο και την μεθοδικότητά της, πραγματοποίησε από το 1937 ως το 1940 συγκεκριμένες επιτόπιες έρευνες, οι οποίες αναφέρονται ως «λαογραφικές αποστολές» με προσδιορισμό του χρόνου πραγματοποίησής τους. Κατέθεσε στο Λαογραφικό Αρχείο 23 χειρόγραφες συλλογές ποικίλης λαογραφικής ύλης (Παπαδάκης 1976, σ. 207-216, ο οποίος αναφέρει 21 χειρόγραφες συλλογές), συνολικού όγκου 5.615 σελίδων. Επιπλέον υπάρχουν στο Αρχείο του Κέντρου Ερεύνων των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων - Ι.Λ.Ν.Ε (γνωστού ως Κέντρου Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών) τέσσερα χειρόγραφα, 984 συνολικά σελίδων, με γλωσσι-

κό υλικό, όπως προαναφέρθηκε, για το οποίο βραβεύτηκε από την Γλωσσική Εταιρεία. Επισκέφθηκε επίσης πρόσφυγες στην Αθήνα και την Κρήτη και κατέγραψε σημαντικό υλικό από τις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής, κυρίως από την περιοχή της Σινώπης Πόντου, Ινεπόλεως Βιθυνίας και του Ρεϊσδερέ Σμύρνης (2448 σελίδες).

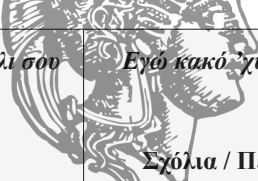
Εικ. 4. Χειρόγραφο, αριθ. 1161 Β'. Ο τίτλος του εσωφύλλου του: «Λαογραφική αποστολή Μαρίας Λιουδάκι εις Ήναχώριον Κρήτης κατ' Αύγουστον 1938»

Τα χειρόγραφα της Λιουδάκι είναι εξαιρετικά δυσανάγνωστα. Έγραφε με μολύβι, που έχει μετά από τόσα χρόνια μισοσβήσει, σε τετράδια με γραμμές, σταχωμένα (εικ. 2, 3). Οκτώ χειρόγραφα προέρχονται από τις αποστολές της στην Ανατολική Κρήτη. Ένδεκα χειρόγραφα, 2.448 συνολικά σελίδων¹⁵, αναφέρονται σε πρόσφυγες κυρίως, τους οποίους η Λιουδάκι επισκέφθηκε και κατέ-

15. Περιέχουν 628 άσματα, 714 δίστιχα, 147 παιδικά τραγούδια, 137 νανουρίσματα, 62 παραμύθια, 35 παραδόσεις, 2.091 παροιμίες, 276 αινίγματα, 21 επωδές, 80 ευχές και 150 κατάρες, 28 όρκους, 4 παρωδίες, 53 καθαρογλωσσήματα, 73 παιχνίδια, 37 τοπωνύμια και 21 παρωνύμια και ποικίλο άλλο υλικό (λατρεία, μαντική, μαγικές και δεισιδαιμονικές συνήθειες, δίκαιο, κοινωνική οργάνωση, οίκος, μετεωρολογία, αστρολογία, τροφές, ενδύματα, γάμος, επιτηδεύματα, κοινωνική οργάνωση, ειδήσεις περί γάμου, τελευτής, δημόδης ιατρική, γλωσσικά λαογραφικά). Το υλικό προέρχεται από τη Βιθυνία (Σιγή, Αρετσού, Τρίγλεια, Κίος), την Σαμψούντα, Κερασούντα, την Προύσσα, την Κων/πολη, τον Τσεσμέ, τη Μαγνησία, τις Κυδωνίες, το Καραμπουρνού, τα Βουρλά, το Ναζλή, το Λειβήσι, το Οδεμήσι, τα Αλάτσατα, τη Σινώπη, την Ινέπολη, την Κεσσάνη και την Καλλιόπολη Ανατ. Θράκης, το Ρεϊσδερε Σμύρνης (προσφυγικός συνοικισμός στην Ιεράπετρα). Αλλά και από τη Σέρφο, Ικαρία, Κύμη, Μυτιλήνη, Πάτρα, Πρέβεζα, Μηλιές Βόλου, Σπάρτη, Λιβαδιά, Βλαχώρι Παραμυθιάς, Λοζέτσι (Ελληνικό) Ηπείρου έχει συγκεντρωθεί υλικό στα εν λόγω χειρόγραφα.

γραψε στις συνοικίες της Αθήνας, στην Κρήτη κ.α. Είναι η εποχή που η Μέλπω Μερλιέ, που ευρίσκεται σε συνεννόηση και συνεργασία με το Λαογραφικόν Αρχείον της Ακαδημίας Αθηνών, αρχίζει να καταγράφει τις μαρτυρίες των προσφύγων στις συνοικίες της Αθήνας και συγκροτεί το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Τέσσερα χειρόγραφα, συνολικά 1.352 σελίδων, προέρχονται από την Κεντρική και Δυτική Κρήτη.

Τα χειρόγραφα της, μετά την εισαγωγή τους στο Αρχείο με έναν συγκεκριμένο αριθμό (εικ. 4), τα αποδελτίωνε η ίδια η Λιουδάκι και λόγω του δυσανάγνωστου, όπως ήδη αναφέρθηκε, γραφικού της χαρακτήρα. Έτσι υπάρχουν πολυάριθμα απόγραφα αρχειοθετημένα κατά χώραν και σήμερα ψηφιοποιημένα, διαθέσιμα στο διαδίκτυο. Η Λιουδάκι αποδελτίωσε για το Λαογραφικό Αρχείο τα χειρόγραφα που είχε καταθέσει και στο Ιστορικό Λεξικό (εικ. 5). Η αντιβολή του αποδελτιωμένου υλικού γινόταν από την ίδια σε συνεργασία με την Μαρία Ιωαννίδου ή την Γεωργία Ταρσούλη αλλά και με τον ίδιο τον διευθυντή του Αρχείου Γ. Μέγα. Μετά την αντιβολή τα δελτία, ανάλογα με την θεματολογία τους, παραδίδονταν στους υπεύθυνους ταξινόμους, όπως ο Δημ. Λουκάτος, που είχε την ευθύνη για τις παροιμίες και η Μαρία Ιωαννίδου, που κατέτασσε τα άσματα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ		ΑΘΗΝΩΝ
<p><i>Όπου πολλούς θωραίς το σακκούλι σου μην απολής</i></p> <p>Λήμμα: πολύς</p> <p>Τόπος καταγραφής: Κρήτη, Ινναχώριο, Κεφάλι</p> <p>Χρόνος καταγραφής: 1938</p> <p>Πηγή: Αρ. 1161 Γ', σελ. 140, Μ. Λιουδάκη, Ινναχώριον, Κεφάλι, 1938</p>	<p><i>Εγώ κακό, χορόπουλο κι εσύ κακό δεμάτι</i></p> <p>Σχόλια / Περίσταση εκφοράς: Κι οι δυό 'μαστε κακοί και δε θα προοδέψωμι</p> <p>Λήμμα: κακός</p> <p>Τόπος καταγραφής: Κρήτη, Ινναχώριο, Τοπόλια</p> <p>Χρόνος καταγραφής: 1938</p> <p>Πηγή: Αρ. 1161 Α', σελ. 114, Μ. Λιουδάκη, Ινναχώριον, Τοπόλια, 1938</p>	

Εικ. 5. Δελτία του Ιστορικού Λεξικού.

Βεβαίως οι αποστολές της αλλά και το προσωπικό της ενδιαφέρον απέφεραν έναν όγκο υλικού πολύ σημαντικό, που όμως, ποτέ δεν κατατέθηκε στο Λαογραφικό Αρχείο. Πρόκειται για υλικό, το οποίο η ίδια δεν πρόλαβε να επεξεργασθεί και βρέθηκε στην κατοχή των κληρονόμων της. Όπως γράφει ο Μαν. Παπαδάκης, η ίδια είχε αποστείλει επιστολή προς το Λαογραφικό Αρχείο, τον Οκτώβριο του 1947, για αγορά από το Λαογραφικό Αρχείο του λαογραφικού υλικού που είχε εν τω μεταξύ συγκεντρώσει αποτελούμενο από «τέσσαρας χιλιάδας επτακοσίας ογδοήκοντα εξ σελίδας» («εκ τούτων αι 2414 είναι σελίδες της κόλλας του διαγωνισμού, αι δε 2372 σελίδες φύλλων τετραδίου από εκείνα που χρησιμοποιεί το Λ. Αρχείον. Εκ των σελίδων πάλιν τούτων, αι 622 είναι σελίδες αίτινες περιέχουν προσφυγικό υλικό από διάφορα μέρη της Μ. Ασίας»). Το περιεχόμενο των σελίδων αυτών, δηλαδή 122 κρητικά παραμύθια (1507 σελίδες) και 29 προσφυγικά (422 σελίδες), 500 περίπου τραγούδια και άνω των 2.500 παροιμιών, 400 αινίγματα και άλλα είδη του λόγου και πληροφορίες αναφερόμενες «εις τον γάμον, γέννησιν, παιδίον, θάνατον, μαγείαν, μαντείαν, γεωργίαν, λατρείαν και πάσας λοιπὰς εκδηλώσεις του λαού μας», είναι πλούσιο. Ο Γεώργιος Μέγας εισηγούμενος θετικά την αγορά του από την Ακαδημία Αθηνών, το χαρακτηρίζει «ποικίλην και αρίστην ύλην... καταρτισθείσαν εν Κρήτη με πλήρη και βαθειάν γνώσιν των λαογραφικών ζητημάτων υπό συλλογέας ειδικευθείσης εις το συλλεκτικόν έργον». Ωστόσο, το αξιόλογο αυτό υλικό δεν κατέστη δυστυχώς δυνατόν να περιέλθει στο Λαογραφικό Αρχείο, όπως προκύπτει από τη σχετική αλληλογραφία, που δημοσιεύει ο Μανόλης Παπαδάκης. Στις 4 Δεκεμβρίου 1947, όπως προαναφέρθηκε, η Μαρία Λιουδάκι εκτελέστηκε.

Ωστόσο, πρέπει να διευκρινισθεί εδώ και να τονιστεί ότι το σύνολο του πλούσιου υλικού των χειρογράφων της Μαρίας Λιουδάκι, που ευρίσκονται στο Κέντρο Λαογραφίας, είναι ανέκδοτο.

* * *

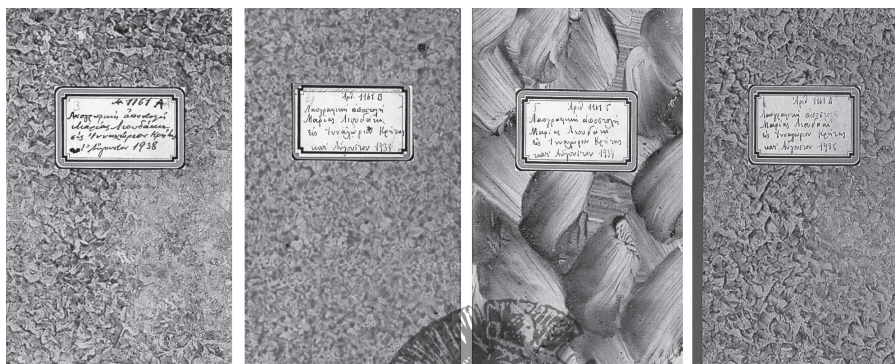
Τον Αύγουστο του 1938 η Μαρία Λιουδάκι πραγματοποιεί εντεταλμένη λαογραφική αποστολή για επιτόπια έρευνα στη Δυτική Κρήτη¹⁶. Καταγράφει στοιχεία για τον λαϊκό πολιτισμό της περιοχής του Ινναχωρίου: Τοπόλια, Έλος, Αερινός, Κεφάλι, Θοδωριανά, Κούνεσι, Παπαδιανά, Περβόλια, καθώς και της υπόλοιπης Κισάμου: Δραπανιάς, Σφηνάρι, Παλαιά Ρούματα, του Σελίνου: Τσισκιάνα και του Αποκόρωνα: Γαβαλοχώρι, Μελιδόνη, Πρόβαρμα και των Σφακίων: Χώρα,

16. Το έτος 1938 «Η ταξινόμος Μ. Λιουδάκι μεταβάσα επίσης δι' ένα μήνα εις Ινναχώριον της Δυτ. Κρήτης συνέλεξε ποικίλην λαογραφικήν ύλην εκ σελ. 640» (Μέγας, 1939: 152).

α/α	Αριθ.	Έτος συλλογής	Τύπος συλλογής	Τίτλος	Περιεχόμενα-παρατηρήσεις
2	1161	1938	Δυτ. Κρήτη: ολίγα Ανατολ., Ινναχωρία (Τοπόλια, Έλος, Αερινός, Κεφάλι, Θεοφωρινά, Κούνεσι, Παπαδιανά, Περβολία). Κίσσαμος (Δραπανιάς, Σφηναριά, Παλαιά Ρούματα). Σέλινο (Τατσκιανά). Αποκόρωνα (Γαβαλόχωρι, Μελιδόνι, Πρόβαριμα). Ρέθυμνο (Αρχοντική). Ηράκλειο (Άγιος Θωμάς, Χάρακας, Σταβιές, Θραψανό). Μεραιβέλλο (Νεάπολις, Βουλιασμένη). Σφακιά (Χώρα Σφακίων).	Λαογραφική αποστολή εις Δυτικήν Κρήτην (Αύγουστος 1938), τετράδια 4 X 160 σελ. 640 εν όλω.	<p> Άσματα, αποσπάσματα 269 (εξ ων 137 Έλος, 219 εξ Ινναχωρίων Κισιάμου, 39 Τοπολίων, 26 Ηρακλείου, 9 Σφακίων κ.λπ.), 42 παιδικά άσματα (31 Ινναχωρίων, 7 Κισιάμου, 4 Μεραιβέλλου). Δίστιχα 353 (318 Ινναχωρίων, 7 Κισιάμου, 21 Μεραιβέλλου, 15 Ηρακλείου), επόδια 27 (8 Παπαδιανών, 5 Έλος, 9 Περβολίων, 4 Τοπολίων, 1 Κεραλίου). Παραοίμαι 360 (340 Ινναχωρίων (διαφόρων χωρίων), 3 Αποκορώνου, 5 Ρεθύμνης, 5 Ηρακλείου, 2 Βουλιασμένης). Αντίγματα 125 (73 Ινναχωρίων, 24 Κισιάμου, 10 Ηρακλείου, 9 Σελίνου, 8 Μεραιβέλλου, 1 Αποκορώνου). Γλωσσόδετες 22 (18 Ινναχωρίων, 3 Δραπανιάς, 1 Σφηναρίου). Παιδιά 16 (13 Ινναχωρίων, 3 Κισιάμου). Ευχά 36 (35 Ινναχωρίων, 1 Ινναχωρίου, 3 Κισιάμου). Αραί 38 (38 Ινναχωρίων). Τοπωνύμια 81 (40 Ινναχωρίων, 41 Χάρακα). Παραδόσεις 24 (20 Ινναχωρίων, 3 Ηρακλείου, 1 Μεραιβέλλου). Παραμύθια 13 (9 Ινναχωρίων, 4 Κισιάμου). Προσέτι υλικόν αφορών τον γάμον, παιδίον, τελευταίην, δίκαιον, κοινωνικήν οργάνωσιν, λατρείαν, μαγικάς δεισιδαιμονικάς συνηθείας, δημόδη ιατρικήν, αστρολογίαν, μετεωρολογίαν, μαντικήν κ.λπ. </p>

Εικ. 6. Πίνακας με τα στοιχεία του χειρογράφου 1161, όπως καταγράφεται στο βιβλίο εισαγωγής των χειρογράφων.

αλλά και του Ρεθύμνου: Αρχοντική, Ασώματος, Λευκόγεια, Ροδάκινο, Ρέθυμνον. Στα ίδια χειρόγραφα περιλαμβάνεται κάποιο υλικό και από το Ηράκλειον: Άγιος Θωμάς, Χάρακας, Σταβιές, Θραψανό και την επαρχία Μεραμβέλλου Λασιθίου: Νεάπολις, Βουλισμένη. Πρόκειται για το μεγαλύτερο σε έκταση χειρόγραφο της Λιουδάκι από 640 σελίδες, 8ου σχήματος.

Εικ. 7. Τα εξώφυλλα των τετραδίων του χειρογράφου 1161 (Α'-Δ').

Το χειρόγραφο συγκροτούν τέσσερα τετράδια (Α, Β, Γ, Δ), 8ου σχήματος, σταχωμένα (εικ. 7), που περιλαμβάνουν ποικίλη λαογραφική ύλη: 628 άσματα, 475 δίστιχα, 75 νανουρίσματα, 60 παραμύθια και 2 μύθους, 104 παραδόσεις, 445 παροιμίες, 152 αινίγματα, 74 ευχές και κατάρες, 28 όρκους, 51 επωδές, 28 γλωσσοδέτες, 16 παιχνίδια, 181 παρωνύμια και τοπωνύμια καθώς και ειδήσεις περί του δικαίου, της κοινωνικής οργάνωσης, του γάμου, της τελευτής, της λατρείας, της δημόδους ιατρικής, του παιδίου, της αστρολογίας, της μετεωρολογίας, των ενδυμάτων, της υφαντουργίας, της επαγγελματικής γενικά ζωής των κατοίκων κ.λπ.

Είναι γνωστό ότι η επιστημονική τεκμηριωτική αξία του υλικού, που προέρχεται από την προφορική παράδοση, εξαρτάται εν πολλοίς και από την κατάρτιση του συλλογέα-ερευνητή, αλλά και από τον τρόπο καταγραφής του. Η Μαρία Λιουδάκη, όπως ήδη αναφέρθηκε και όπως φαίνεται και από τα χειρόγρατά της, ήταν έμπειρη συλλογέας, εξοικειωμένη να γράφει, στενογραφικά σχεδόν, απευθείας στο τετράδιο, – σήμερα θα ηχογραφούσε – με πολύ κακή, βεβαίως, γραφή και επιτόπου διαγραφές και διορθώσεις. Από τα άγονα – αναπάντητα συχνά – ερωτήματα φαίνεται καθαρά η χρήση των γνωστών ερωτηματολογίων του Λαογραφικού Αρχείου, των *Ζητημάτων της Ελληνικής Λαογραφίας* του Γεωργίου Μέγα, το οποίο μόλις είχε συνταχθεί (Μέγας, 1939-1949). Θέτει συγκεκρι-

μένα ερωτήματα και εκμαιεύει απαντήσεις. Ωστόσο, αφήνει τον πληροφορητή να κινείται με ελευθερία στα θέματα για τα οποία έχει ερωτηθεί. Η επιμονή της στο τραγούδι, τις παραδόσεις και τα θέματα που αφορούν την παιδική ηλικία οφείλεται στο προσωπικό της ενδιαφέρον γι' αυτά, όπως φαίνεται και από τα δημοσιεύματά της.

Οι πληροφορητές της προέρχονται από όλες τις ηλικίες και τα επαγγέλματα. Από την Ιωάννα Γεωργακάκη, 13 χρόνων, από το Σφηνάρι, η οποία ομολογεί ότι όσα αφηγείται τα έμαθε από τον παππού της Γεώργιο Γεωργακάκη, 70 χρόνων, ως την Ασπασία Κουκουράκη, ετών 94 από το Έλος¹⁷.

Δεν αναφέρει συγκεκριμένα τοπογραφικά και πληθυσμιακά στοιχεία για τα χωριά που επισκέπτεται, ούτε κάποια στοιχεία για τους πληροφορητές της, πέραν του ονόματος, της ηλικίας και του επαγγέλματος. Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού της προέρχεται από τα Τοπόλια και το Έλος, τα μεγαλύτερα χωριά της περιοχής, πράγμα που σημαίνει ότι έμενε εκεί και από εκεί προσήγγιζε τα υπόλοιπα χωριά. Το γεγονός ότι συχνά στα τετράδια επανέρχεται με σημειώσεις από τα Τοπόλια ενισχύουν την υπόθεση ότι τα Τοπόλια ήταν η βάση της για την έρευνα στην γύρω περιοχή. Τα τετράδια είναι ένα είδος ημερολογίου της και μας οδηγούν στην καθημερινή της πορεία εντός της επαρχίας.

Παραθέτω ενδεικτικά στοιχεία από το πλούσιο περιεχόμενο του χειρογράφου, χωρίς σχολιασμό και βιβλιογραφικό υπομνηματισμό. Αυτό θα γίνει σε αUTURE δημοσίευση του συνόλου του εξαιρετικά σημαντικού χειρογράφου.

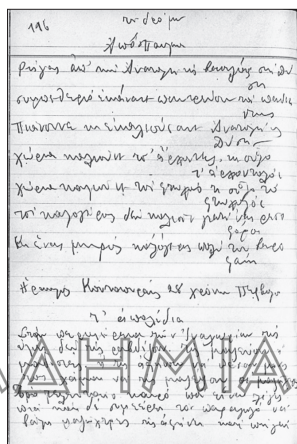
Η Μ. Λιουδάκι, γνωρίζοντας καλά το κρητικό υλικό και ιδιαίτερα **τα τραγούδια** (Λιουδάκι, 1936, 1941), χαρακτηρίζει τα άσματα που καταγράφει 269 αποσπά-

17. Πληροφορητές. **Τοπόλια:** ιερέας Βασίλειος Μπλαβάκης, 58 χρόνων. - Γρηγόριος Στυλ. Μανινάκης, 66 χρόνων. - Αικατερίνη Ν. Βερναρδάκη, 48 χρόνων. - Ειρήνη Βολουδάκη, 48 χρόνων. - Στυλιανή Βολουδάκη, 60 χρόνων. - Στέφανος Φιντικάκης, 33 χρόνων. - Μανόλης Γ. Βερναρδάκης, 83 χρόνων. - Αντώνης Βερναρδάκης, 40 χρόνων. - Μαρία Βερναρδάκη, 70 χρόνων. - Βασιλική Λιοτσάκη, 50 χρόνων. - Όλγα Λιαπάκη, 24 χρόνων. - Ελένη Λουρεντζάκη, 37 χρόνων. - Ειρήνη Βολουδάκη, 48 χρόνων. - Εμμ. Κουράκης, 92 χρόνων. - Γρηγόρης Μανινάκης, ετών 66. - Ιωσήφ Δαμανάκης, 80 χρόνων.

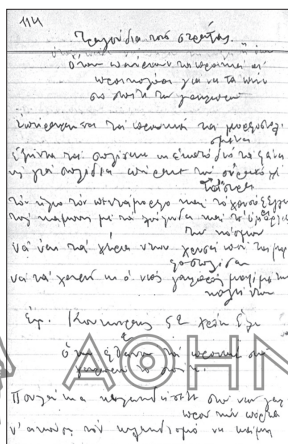
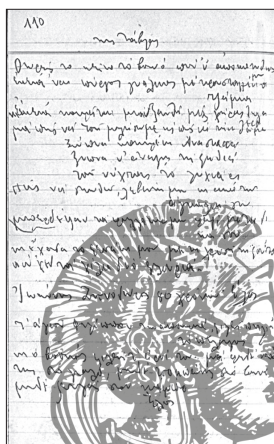
Σφηνάρι: Ιωάννα Γεωργακάκη, 13 χρόνων. **Κούνεσι:** Αγαθάγγελος Βαϊδάκης, 33 χρόνων. **Αερινός:** Ιωάννης Φελεσάκης, 72 χρόνων. **Θοδωριανά:** Αθηνά Γεωργ. Θεοδωράκη 62 χρόνων. - Δημοσθένης Περικλής, 55 χρόνων. **Κεφάλι:** Δημ. Γεωργίλης, 36 χρόνων. **Παπαδιανά:** Τριανταφυλλιά Βιδαλάκη, 60 χρόνων.

Έλος: Αναστασία Νταγκουνάκη, 35 χρόνων. - Ανθούλα Βασ. Κυριτσάκη, 15 χρόνων. - Εμμ. Κουκουράκης, 52 χρόνων. - Ασπασία Κουκουράκη, 94 χρόνων. - Μιχαήλ Μιχ. Μουντάκης, 50 χρόνων. - Αργυρώ Μουντάκη, 60 χρόνων. - Μαρία Γ. Κυριτσάκη, 15 χρόνων.

σματα, (εικ., 8, σ. 196), προφανώς μεγαλυτέρων ποιητικών κειμένων, τα οποία δεν διέσωσε η προφορική παράδοση στο σύνολό τους. Χωρίζει τα τραγούδια σ' εκείνα *της στρατάς* ή αλλιώς *του δρόμου* και σ' εκείνα *της τάβλας*, προσδιορίζοντας σε ποιές περιστάσεις τραγουδιούνται, όπως στον γάμο ή σε γλέντι (εικ. 9, σ. 110 και 114). Δεν κάνει, βεβαίως, λόγο για ριζίτικα τραγούδια. Συχνά ο τραγουδιστής αναφέρει από ποιόν έχει μάθει το συγκεκριμένο τραγούδι, σε ποιες περιστάσεις λέγεται και αν αυτό εξακολουθεί να τραγουδιέται ή απλώς το θυμάται κάποιος, όπως το έμαθε από τους παλαιότερους.

Εικ. 8. Σελ. 196. Απόσπασμα ακριτικού τραγουδιού.

Εικ. 9, 10. Σελ. 110 και 114. Τραγούδια της τάβλας και της στρατάς.

Εννέα τραγούδια της χειρόγραφης συλλογής προέρχονται από τον Ιωσήφ Δαμανάκη, ετών 80, από τη Χώρα Σφακίων. Δεν αναφέρει πουθενά στο χειρόγραφο ότι επισκέφθηκε τα Σφακιά (χφο 1161, σ. 58-63)¹⁸. Το 1940, όπως φαίνεται στα πεπραγμένα του Λαογραφικού Αρχείου, είχε προγραμματισθεί απο-

18. Οι εναρκτικοί στίχοι των 9 τραγουδιών των Σφακίων:

- Μυρίζουν οι βασιλικοί, μυρίζουν κι οι βαρσάμοι
- Μα 'γώ θωρώ την τάβλα μας κι είναι καλά στρωμένη
- Γενιές γενιές το κάνουν το καπεταναρίκι
- Ομορφονιός ψυχομαχεί στη πρικολιάς τη ρίζα
- Σα θες να δεις και να χαρείς, να δεις αντρωμένους
- Τρία βουνά μαλώνουσι κι είναι να σκοτωθούνε
- Αιδάρετέ με , φίλοι μου, και σεις οι συγγενείς μου
- Μα σιγαλέσαν οι καιροί κι επάψαν οι ανέμοι
- Μάνα, κι εσύ μαλώνεις με κι εγώ να φύγω θέλει (της στρατάς).

στολή της στα Σφακιά, η οποία δεν έγινε, επειδή ανακλήθηκε η απόσπασή της στο Λαογραφικό Αρχείο και επέστρεψε στην εκπαίδευση (Μέγας, 1940: 207).

Στα Τοπόλια καταγράφει 39 τραγούδια *την στράτας ή του δρόμου*. Ενδεικτικά, παραθέτουμε τραγούδι *την στράτας* (Α', σ. 63):

*Κόρης φιλίν εξήτησα κι είπε μου να την μνώξω.
Και μνώγω της στον ουρανό, λέει μου και ψηλά 'ναι.
Και μνώγω της στη θάλασσα, λέει μου και βαθειά 'ναι.
Και μνώγω της στην εκκλησιά
Και μνώγω της στη νιότη μου, λέει μου ψεύτης είσαι.
– Αφού είμαι ψεύτης του φιλιού και ψεύτης της αγάπης,
γιάντα 'δωκες τ' αχείλι σου και γλυκοφίλησά το¹⁹;*

Του δρόμου (Α', σ. 64):

*Μια κόρη συναπόβγανε τον άντρα τζη στα ξένα,
Βαστά η κιρί και φέγγει του, ποτήρια και κερνά τον.
Όσα ποτήρια τον κερνά τόσα λόγια του λέει:
– Μισεύεις, Κωνσταντίνο μου, κι είναι μου παραγγέρνεις;
– Αν λείπω μήνα, μη λουστής, χρόνο, να μην αλλάξεις
κι ά' λείπω τον τραντάχρονο, στην πόρτα μην προβάλης.
Περνά ο μήνας να λουστής, ο χρόνος για ν' αλλάξεις,
περνά και το ντραντάχρονο, στην πόρτα δεν προβαίνει²⁰...*

Της τάβλας (Β', σ. 51):

*Μια κόρην εκαυκίστηκεν πως Χάρο δεν φοβάται,
πως είν' τα σπίθια τζη ψηλά κι άντρας την παλληκάρι...
Θωρείς τα κυπαρίσσια, που είναι πέρα 'κειά;
Είν' ένα μοναστήρι που παν οι κοπελιές²¹.*

19. Πληροφ. Γρηγόριος Μανινάκης, ετών 66, Τοπόλια. Το έμαθα από τον παππού μου. Το τραγουδούν ακόμη.

20. Ο τραγουδιστής, Γρηγόρης Μανινάκης, επισημαίνει την προληπτική συνήθεια: «Το τραγούδι δεν το τελειώνουμε, για να μην πεθάνει η μάνα μας».

21. Αικ. Βερναρδάκη, 48 χρόνων, Τοπόλια. Στην ίδια κατηγορία της τάβλας, αναφέρω ενδεικτικά, και μόνον με τον τίτλο που καταγράφονται, τα τραγούδια:

- Για ιδές περβόλιν όμορφο, για ιδές κατάκρυα βρύση
- Στην Κίμωλον εγίνη μεγάλο φονικό / Ζακυνθιανοί το κάμαν για το Κατερινιώ
- Εις κνηγός ανάτειλε έξ' από τις Έξω Χώρες / Βενέτικες μου βιόλες (Α', σ. 67)
- Μηλίτσα, που 'σαι στον γκριμό τα μήλα φορτωμένη (Α', σ. 70-71)

Της στράτας στον γάμο (Β', σ. 84):

*Ένα καλογερόπουλο, μικρό καλογεράκι,
λιγούσια πρόβατα 'βλεπε και δεκοχτώ χιλιάδες.
Μά 'χε και μύλους δώδεκα κι αλέθανε το γάλα
κι απάνω πάνω στον αφρό πλύνουν τρία κορίτσια.
Η μια 'πλυνε μεταξωτά κι η άλλη βελουδένια
κι η τρίτη η ομορφότερη τα 'πλυνε ματωμένα.
Τον αδερφό τ'ζη σφάζανε στα γόνατά τ'ζ' απάνω.
Τρεις μαχαιριές του παίζανε τρεις παταριές ...
Ο γεις πάει ανατολικά, ο άλλος πάει στη Δύση
κι ο τρίτος ο 'μορφότερος περβόλι να ποτίσει.
Πιάνουν 'ρδινιάζουν το νερό, ποτίζουν το περβόλι.
Ποτίζουν, 'ποποτίζουνε, κάτσαν να γιοματσάρουν.
Θωρούν τον Χάρο κι έστεκε στον περβολιού την πόρτα:
- Κόπιασε, Χάρε, να γευτείς, κόπια να γιοματζάρης.
- Δεν ήρθα 'γώ για να γευτώ, μουδ' να γιοματίσω,
παρά μου μηνυτέψανε κορίτσι να το πάρω.
- Άφες με, Χάρε, να χαρώ ακόμη σ' ένα χρόνο,
να βάλω πράσινη κεδιά και φωτερή λαμπάδα,
να 'φεγγα να κατέβαινα εις των αγιό τη σκάλα,
να δω τσι πώς περάσανε, τσι άλλους πώς κοιμούνται,
να δώ και τα μωρά παιδιά πώς κάνουν δίχως μάνα.
Τη νύχτα κλαίνε για νερό και την αυγή για γάλα
και τ' αποδιαφωτίσματα, άχι γλυκειά μου μάνα²².*

Στο Έλος και στα Τοπόλια και δευτερευόντως στα υπόλοιπα χωριά, συγκέντρωσε υλικό εξαιρετικά ενδιαφέρον για την κοινωνική οργάνωση και ζωή, τον κύκλο της ζωής: (τον αρραβώνα - χαροκοπιά, τον γάμο²³ (Α', σ. 90), την προίκα

- Αγρίμια κι αγριμάκια μου, λάφια μου μερωμένα (Α', σ. 111)
 - Είντα 'χετε γυρού γυρού κι είναι βαρά η καρδιά σας.
- (Α', σ. 111, της τάβλας (άμα μισοφάν). Στέφανος Φιντικάκης, 33 χρόνων, Τοπόλια)
- Μια κόρην η ν-εκαυκίστηκεν πως Χάρο δεν φοβάται (Β', σ. 51)
 - Θωρείς τα κυπαρίσσια, που είναι περακειά (Αικ. Βερναρδάκη, 48 χρόνων Τοπόλια)
 - Ο σιόρ Τζανάκης (ρίμα, Β', σ. 67-70):
Αφουγκραστήτε να σας πω για τον σιόρ Τζανάκη,
με είντα νου και λογισμό το πήρε το Ελενάκι...

22. Το τραγούδησε η Βασιλική Λιοτσάκη.

23. Η Λιουδάκι έχει γράψει εκτενές άρθρο για τον γάμο στην Ανατ. Κρήτη (Λιουδάκι, 1940).

- τα προουκιά²⁴, τα αμοιβαία δώρα στον αρραβώνα και τον γάμο, τις υποχρεώσεις των συζύγων (Β', σ. 90-97): «Οι γάμοι συνήθως προτούτερα ήσαν τριών ειδών. Οι απλοί, που γίνονταν σε στενό κύκλο, οι μέσοι σε συνηθισμένο και οι πολυτελείς. Στο Έλος οι γάμοι γίνονται, όπως και στα Τοπόλια». Ο θάνατος²⁵, η

24. Τα προουκιά (Α', σ. 103): «Όσον καιρό διαρκεί ο αρραβώνας, ράβει η νύφη τα προουκιά της. Άμα σιμώση ο μήνας που θα γίνη ο γάμος, πηγαίνουν τα κορίτσια του χωριού και βοηθούν τις Κυριακές και τις γιορτές και τελειώνει τα προουκιά. Η νύφη τα τραταίρνει. Κι άμα κάθονται όλη την ημέρα, τους φέρνει και φαί».

«Το Σάββατο τα προουκιά μπαίνουν σε σακκιά υφαντά και στέλνει ο γαμπρός τους προουκολόους να πάρουν τα προουκιά. Στο δρόμο τραγουδούν. Άμα πάνε στες νύφης, τους κάνει τραπέζι. Την ώρα που τρώνε οι προουκολόοι, ετοιμάζονται τα προουκιά και τα παίρνουν αυτοί, κατόπιν τα φορτώνουν σε ζώα, αν είναι μακριά το σπίτι του γαμπρού, ή τα παίρνουν στα χέρια, αν είναι κοντά» (Α', σ. 104-117, περιγραφή γάμου στα Τοπόλια).

Τα παστικά: «Στο δρόμο που πάει η στεφάνωση μικρά κοριτσάκια έχουν κάνει ροδαρές και τις μοιράζουν στους καλεσμένους. Αυτοί τους δίδουν λεπτά. Για τη νύφη έχουν κάμει μεγάλη ροδαρά και τη τη δίδουν, παίρνουν μπαζίσι. Μετά λένε τα παστικά» (Α', σ. 112).

Τα κανίσκια: «Το Σάββατο το βράδυ οι πιο συγγενείς, ο κουμπάρος και οι καλοί φίλοι στέλνουν στο σπίτι του γαμπρού τα κανίσκια, δηλ. κρέας, οι πιο πλούσιοι ζώο ολοκληρω, κουλουρία και κρασί και τσιμποδιά, οι πιο φτωχοί δυο τρεις σκάδες κρέας. Μουζουρηδες είναι οι καλεσμένοι του κουμπάρου».

Πρόβαλε, μάνα του γαμπρού και πεθερά, τη νύφη, (Α', σ. 113)
να 'ποδεχθής το νιό γαμπρό και την καινούργια νύφη....

Περιγραφή της υποδοχής της νύφης από την πεθερά με πιάτο με μέλι, το μέλωμα, κύλισμα στο κρεβάτι αρσενικού παιδιού, το σπάσιμο και μοίρασμα του κουλουριού, «οι αντιχαριώτες και η αντίχαρα».

Ευχές στον γάμο: Καλορίζικοι, να ζήσετε και να στεργιώσετε (Α', σ. 117).

Ως αγαπά ο Χριστός την Εκκλησία, ν' αγαπήσετε.

Ο γάμος τελειώνει με το τραγούδι της τάβλας:

Αυγερινός θε να γενώ, να ρθω στην κάμερά σου,
να ιδώ την τάβλα που δειπνάς, την κλίνη που κοιμάσαι,
την κόρη π' αγκαλιάζεσαι, αν είν' καλλιιά 'πο μένα.
Αν είναι γαϊτανόφρυδη κι αλυσσιδοπλεμένη,
να 'χη αλυσσίδι τα μαλλιά ...

(Α', σ. 117, Στέφανος Φιντικάκης, 33 χρόνων, Τοπόλια).

25. Π.χ. το μεριδοχάρτι: «Άμα θέλουν να κάμουν μνημόσυνο, κάνει προσφορά. Πηγαίνει και το νάμα του παπά και του δίδει κι ένα χαρτάκι, που γράφει απάνω τα ονόματα των πεθαμένων, αυτό είναι το μεριδοχάρτι. Πάνω πάνω γράφει τα ονόματα των ζωντανών και κατόπιν των πεθαμένων». Το σαραντάρι: «Είναι σαραντά λειτρουγιές στη σειρά. Το κάνουνε για να μνημονεύουνε τα πεθαμένα. Το σαραντάρι το κάνουν πολλές φορές οι θεοφοβούμενοι και ζωντανοί. Άμα κάμη σαραντά στσι πεθαμένους, βρίσκουν ανακούφιση» (Β', σ. 32). (Βλ. και Λιουδάκι, 1939, για την τελευταία στην Ανατ. Κρήτη).

παιδική ηλικία²⁶, η διατροφή²⁷, το λαϊκό δίκαιο (έθιμα υιοθεσίας, αδελφοποιίας-αδερφοχτωσύνης (αδερφοχτοί, σταυραδέρφια, σταυρομάνα), η διαχείριση της χηρείας, της ορφάνιας, το κληρονομικό δίκαιο: *χαρισιά* = διαθήκη (Β', σ. 109) αποτελούν θέματα με ενδιαφέρον υλικό. Εκτενής αναφορά γίνεται στην ξεπερασμένη πλέον αντίληψη (προτύτερα, αλλά πολύ παλιά) για τους καλόσειρους και κακόσειρους: «Προτύτερα, αλλά πολύ παλιά, στην Κίσαμο οι άνθρωποι ήσαν διηρημένοι σε καλόσειρους και κακόσειρους. Οι καλόσειροι ήταν οι άρχοντες. Ανάμεσα σε καλόσειρους και κακόσειρους υπήρχε απόσταση. Δεν παντρεύονταν και δεν συναναστρέφονταν μεταξύ τους» (Β', σ. 99).

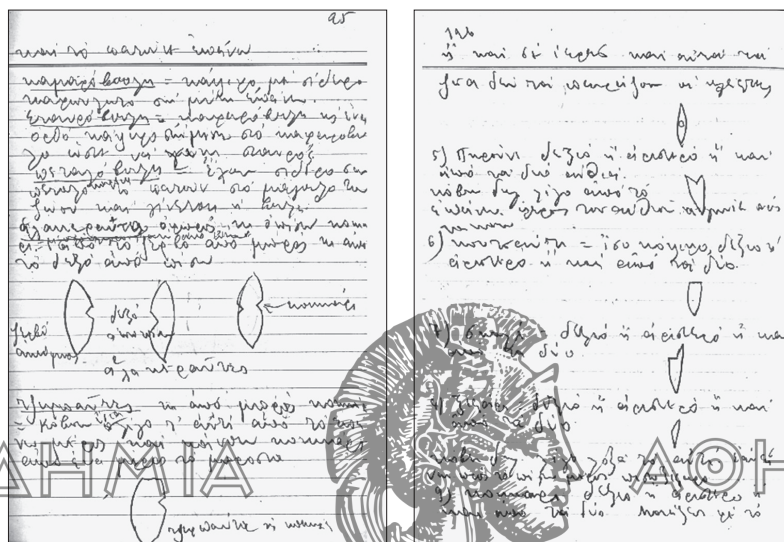
Σημαντικές πληροφορίες συγκεντρώνει η Λιουδάκι για την κοινωνική οργάνωση και για το εμπράγματο, εμπορικό και ενοχικό δίκαιο, σύμφωνα με το ερωτηματολόγιο του Γ. Μέγα (Μέγας 1939: 150-167): «Ο μετοχάρης: Ο ιδιοκτήτης εύρισκε έναν καλό οικογενειάρχη, για να έχει αϊδά (βοήθεια) από τα παιδιά του. Του έδιδε σπίτι και ζευγάρι και τους σπόρους. Ο μετοχάρης έβαζε όλο τον κόπο. Άμα γινόντανε ο θερισμός και ο αλωνισμός, έβγαζαν τα άχυρα για το ζευγάρι και έβγαζαν και τους σπόρους για τον ιδιοκτήτη, αν έσπερνε σε καματερά (εκχεραωμένα) χωράφια, και το υπόλοιπο εμοιράζαν στη μέση. Αν έσπερνε σε χέρια, σπότε ήτονε υποχρεωμένος να τα εκχεραώσει, έβγαζαν μόνον τ' άχυρα για τα βόδια και τον καρπό τον εμοιράζαν δε δύο, χωρίς να βάλουν τους σπόρους. Επίσης υποχρεώνεται ο ιδιοκτήτης να παραχωρήσει στον μετοχάρη καπνοχώρο, για να βγάλει τα λαχανικά που ήθελε η οικογένειά του (λάχανα κ.λπ.).»

Ο σποράρης ή υπηρέτης ή σιμισακάρης, ο παχτωσιάρης-άρα, περιγράφονται επαρκώς στο χειρόγραφο. Π.χ. «Ο παχτωτής του λαδιού, για να ξέρει πόσο λάδι έβγαλε κάθε παραγωγός, το σημείωνε στην τσέτολα. Έκοβε ένα κομμάτι σφάκα και την ετετραγώνιζε και εσημάδευεν επάνω πόσα μίστατα λάδι έκανε στην κάθε αλεσιά ο παραγωγός, έσκιζε κατόπιν την τσέτολα σε δύο και κρατούσε το ένα κομμάτι ο παραγωγός και το άλλο ο παχτωτής. Κάθε φορά που θα αλέσει ελιές, ένωνε τα δύο κομμάτια της τσέτολας και εσημάδευε επάνω πόσα μίστατα λάδι έβγαζαν. Στο τέλος εύρισκαν πόσο λάδι έβγαζε καθένας και πλήρωναν το φόρο!» (Β', σ. 148).

26. Νανουρίσματα, ταχταρίσματα, αινίγματα, παιχνίδια.

27. Τα ξεροτήγανα (συνταγή) (Α', σ. 92), τα καλιτσούνια (Α', σ. 93): «Παίρνουνε μυζήθρα φρέσκια γλυκειά και τη μαλάσσουν με τ' αυγά ή και την αφήνουν σκέτη. Κατόπιν έχουν φύλλο λεπτό ανοιγμένο, το κόβουν κομμάτια τετράγωνα ή στρογγυλά, το απλώνουν και τ' αλείφουν με αυγό και τα ψήνουν στο φούρνο. Καμιά φορά και στο τηγάνι. Τα καλιτσούνια τα κάνουν το Πάσχα». Τοπόλια.

Καταγράφονται ακόμη πληροφορίες για τους κοινιατόρους, τους εγγαλονόμους, τα αλωνιάτικα, τα αλεστικά, τα καζανιάτικα για τη ρακή, τις σαμές (εικ. 11, 12), τα διακριτικά δηλαδή σημάδια για τα ζώα ενός κοπαδιού, τους κτηνοτροφικούς συνεταιρισμούς, το αρνοκλήσι και άλλες μορφές αλληλοβοήθειας και συλλογικότητας (για τον ποιμενικό βίο στην Κρήτη, βλ. Ξανθουδίδης, 1920).

Εικ. 11, 12. Σελίδες του χειρογράφου με «σαμές».

Το αρνοκλήσι:

«Όταν καταστραφή κάποιος βοσκός από μια οποιαδήποτε αφορμή, είτε αρρώστια των ζώων του, τότε τον βοηθούν οι άλλοι βοσκοί και ξανακάνει “κουράδι” (κοπάδι). Του δίνει ο κάθε βοσκός από ένα πρόβατο, κατσίκα και κάνει το κοπάδι του. Αμή για να του δώσουν το πρόβατο, ζυμώνει αυτός μια δυό φουρνιές κουλούρια (σίτινα ψωμάκια), παίρνει και κάμποσες οκάδες κρασί και επισκέπτεται όλα τα μιτάτα (στάνες). Σε κάθε μιτάτο κόβει δυό τρία κουλούρια, σφάζουν κι αυτοί κανένα αρνί και τρώνε και πίνουν. Όταν σηκωθεί να φύγει, του δίνουν και το ζωντανό αρνί. Αυτό είναι το αρνοκλήσι. Μα πολλές φορές οι αρνοκλησάδες, με το πρόσχημα πως κάνουν αρνοκλήσι, κλέβουν απ’ όπου μπορέσουν, για να πληθύνη το κοπάδι τους. Γι’ αυτό οι αρνοκλησάδες είναι ο φόβος των αστυνομικών» (Α’, σ. 4).

Όσον αφορά στη γεωργική ζωή δίδεται έμφαση στην ελαιοκομία (Α’, σ. 100-101): «Στα Τοπόλια τις ελιές δεν τις ραβδίζουν ποτέ. Τις αφήνουν και καμώνονται

και πέφτουν και τσι μαζώνουν. Τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο στέλνουν αργάτη και τις καθαρίζει από κάτω και μαζεύονται εύκολα... Για να βγάλουν καλό λάδι για το σπίτι, μαζεύουν μαδιστολιές, τις αλέθουν αμέσως και βγάζουν καλό λάδι. Το άλλο λάδι, που πέφτουν οι ελιές, το 'χουν για το εμπόριο».

Οι μαζώχτρες: «Ο κτηματίας βάζει μαζώχτρες και του μαζεύουν τις ελιές. Άμα αλέσουν, παίρνει η μαζώχτρα από τα εφτά μίστατα (μίστατο: δέκα ως έντεκα οκάδες) τα δύο ή και από τα οχτώ δύο».

Οι παχτωσιарές: Άλλοι κτηματίες παίρνουν τις εργάτισσες παχτωσιарές. Δηλ. τις παίρνουν στο σπίτι σαν υπηρέτρια. Κάνει τις δουλειές του σπιτιού τη νύκτα και την ημέρα πάει και μαζεύει τις ελιές. Τις παχτωσιарές τις έχουν όλη την εποχή του λιομαζώματος. Οι παχτωσιарές παίρνουν από οχτώ μίστατα ως δώδεκα και δε... όλον τον καιρό της συγκομιδής. (Α', σ. 102): Επίσης τους κάνουν και 'πό ένα φόρεμα. Και παπούτσια. Παλιότερα τις έπαιρναν και μπαμπάκι, για να κάμουν προικιά, όσο συμφωνούσαν. Και τώρα ακόμη, άμα ευχαριστηθεί το αφεντικό τις παίρνει μερικές πήχες χασέ, για να κάμη προικιά (Τοπόλια).

Άμα θερίζουν, από τον πρώτο καρπό που θα φτρώσουν κάνουν ένα κουλούρι και το πάνε στη βρύση και το κρεμούνε στην κουτσουναρά που τρέχει νερό, για να τρέζουνε ετσά τα καλά στο σπίτι ντου. Οποιοσ πάει πρώτος να γεμίση, παίρνει το κουλούρι (Τοπόλια, Β', σ. 32). Και μια ξεχασμένη γεωργική παροιμία: «Του σωροσπόρη η γυναίκα χαίρει στο φύτρο και του αροσπόρη στο θέρο. Δηλαδή για να έχουν απόδοση τα δημητριακά πρέπει κατά τη σπορά να σπέρνονται αραιά και όχι πυκνά».

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν πληροφορίες για το ποινικό δίκαιο (Β', σ. 149): «Αν καμιά φορά μια γυναίκα παρεκτρεπόταν, δεν την διαπόμπευαν αλλά τη σκότωναν κι αυτό ακόμα και σήμερα. Διαπόμπευση γινόταν για τον κλέφτη. Ξεκαθάρισμα γινόταν μπροστά στον ιερέα, στην εικόνα όπου ορκιζόταν».

Σταχυολογώ κάποιες από τις πολλές δεισιδαιμονικές συνήθειες, που συνοδεύουν κάθε ενέργεια του αγροτικού πληθυσμού. Το υλικό είναι ιδιαίτερα πλούσιο και η Λιουδάκι προσεκτικά το παρατηρεί και το καταγράφει:

«Κάθε νοικοκυρά πρέπει να 'χη προζύμι στο σπίτι τζης, γιατί το προζύμι είναι η δύναμη του ανδρός... Την κνισάρα δεν πρέπει να τη δουν τα άστρα, γι' αυτό τη σκεπάζουνε... Την Τρίτη δεν την έχουνε για καλή μέρα, γιατί έχει μια ώρα κακή» (Β', σ. 46).

«Όταν ο χρόνος είναι δίσκετος, δεν στεφανώνονται. Επίσης το Μάη δεν στεφανώνονταν, γιατί μνιάζονταν» (Α', σ. 72).

«Όταν κράζ' η όρνιθα, θα 'ρθη κακό στο σπίτι που την έχουν. Για να μην έρθη το κακό, κόβουν το κεφάλι της και το πετούν στο δώμα» (Α', σ. 80, Τοπόλια).

«Για το μάτι (μάτιασμα): Παίρνουν το ζωνάρι του άρρωστου και το πάνε στη

γητεύτρα. Κείνη παίρνει το ζωνάρι και το μετρά από τον αγκώνα της και την άκρη τα δάχτυλα και μετρά ακόμη μια παλάμη. Κατόπιν με αυτό το ύφασμα σταυρώνει το παιδί και λέει:

Τσι 'κοσπέντε του Δεκεμβρίου Χριστός γεννάται.

Κείν' η ώρα και τούτ' η ώρα μία λογάται.

Τούτος ο θαλμός, ο καημός της κακής ώρας,

κι βγήκε να χαλάση, δέντρη να ξεριζώση,

της Φάνης τον μοναχογυιό να θανατώση.

Ο Μιχαήλ Αρχάγγελος του πάντηξε και τους ρώτηξε:

– Πού πάεις, θαλμέ, που πάεις, καταμποδισμέ;

– Καλλιιά 'χω να μη με ρωτήξεις, μα σα με ρώτηξες,

εννιά λειβάδια πέρασα, βούγια ξεζεύλωσα,

της μάνας τον μοναχογυιό εθανάτωσα.

Γάειρε, θαλμέ, γάειρε, καμποδισμέ,

να βρης αρκούδα και κατσόχοιρο ν' αρμέξεις,

να κάμης τύρι κι αθοτύρι. Κι όσοι το 'δανε θαμάζαν

και όσοι το 'φαγαν αποθάναν.

Από τ' Αδάμη έρχομαι, τ' Αδάμη κατεβαίνω,

τ' Αδάμη τ' άρματα βαστώ κι όπου τα 'γγίζω γιαίνω.

Εκείνη την ώρα η γητεύτρα εγγίζει χάμω τρεις φορές και λέει:

– Δέξον, γης, τον πόνο του και ός του την υγεία ντου.

Κατόπιν μετρά πάλι το ζωνάρι. Αν είναι μικρότερο ως ανάμεσα στο δάχτυλο, είναι γυναικά αυτή που το μάτιασε. Αν είναι πάνω στο δάχτυλο, είναι άνδρας αυτός που το μάτιασε»²⁸.

Στον ύπνο σταυρώνουν το μαξιλάρι και λεν:

Αγιάννη καβαλάρη, / με σπαθί και με κοντάρι,

σέρνε και χαλίκωνε / τσι κακοί, τσι πονηροί.

Φύγε, πονηρέ, από / 'πά κι ο Χριστός σε κυνηγά

με την αργυρή μαχαίρα / και τη δεξιά του χέρα.

Παναγία μου Παρθένα, / η ψυχή μου μετά σένα.

Ζωντανός κι αποθαμένος, / του Χριστού παραδομένος.

Στώμεν καλώς, στώμεν μετά φόβου. Αμήν²⁹.

28. Α', σ. 75, Αικατερίνη Ν. Βερναρδάκη, 48 χρόνων, Τοπόλια.

29. Β', σ. 83, Βασιλικό Λιοτσάκη, Τοπόλια. Βλ. ακόμα: *Η μουνριά*: Στην πρώτη Πέμπτη της λίγωσης [της σελήνης] κόβει τρία κομμάτια μουνριά (μουριά) άσπρη και μαύρη, τη βαστά και σταυρώνει και λέει: Κάτω στο γιαλό, στο περιγιάλι φύτεψα περιβόλι και στη μέση του περβολιού εφύτεψα δάφνη, μηλιά και μουνριά. Η δάφνη κι η μηλιά ν' ανθή κι η μουνριά να

Την ημέρα του Πάσχα με το Χριστός Ανέστη πλύνουνε τα μαντηλάκια, για να μη τους πειράζουνε οι δρίμες (Β', σ. 46), προσέχουνε τον Μάρτη, να μην μαυρίσει τα κορίτσια:

Απόυ 'χει κόρην ακριβή το Μάρτη ήλιος μην τη δη.

Απόυ 'χει κόρην όμορφη του Μάρτη μην τη δείξη,

Γιατί 'ν' ο Μάρτης 'πίβουλος, θα του τηνε ματυάση (Β', σ. 49).

Το χειρόγραφο περιέχει πολλές πληροφορίες για μετεωρολογικά-καιρικά φαινόμενα, όπως η βροντή, το «λουρί της γριάς», η «ζώνη της Παναγίας» (ουράνιο τόξο) (Β', σ. 35), για τον ήλιο και το φεγγάρι³⁰ και για τους μήνες³¹.

Από τις 360 παροιμίες του χειρογράφου σταχυολογήσαμε ενδεικτικά ελάχιστα, όλες από τα Τοπόλια:

– *Από κουζουλό κι από μεθυσμένο μαθαίνεις την αλήθεια.*

– *Άκουε πολλά και μίλα λίγα.*

– *Κάθε πράμα στον καιρό του και ο ρίγος τον Άγουστο.*

– *Όποιος θέλει να γεράση, αργαστήρι ν' αγοράση.*

– *Όποιος δε θέλει χτύπους στο χάλκιό δεν πάει.*

– *Δυό γαιδάροι μάχονται σε ξένη θεμωνιάτρα.*

– *Οπού πονεί πάει στο γιατρό.*

– *Οι κώλοι γίναν θυματά και τα σκατά λιβάνι.*

– *Από την κεφαλή βρωμέζει το ψάρι.*

– *Για ξένο κρέας χάνεις το δικό σου.*

– *Σαν μπη η γ-όρθα στο σωρό, παρακαθίζει κιόλας.*

– *Φτωχό τ' αρνί, πλαθειά η ορά.*

ξεραθή. Ας πάη ο ήλιος στη Χαλέπα, να ξεραθή η μουνιά και η πέτρα. Το λένε τρεις φορές και κάθε φορά πετάει το ένα ξυλαράκι. Στην άλλη λίγωση. (Α', σ. 77, Ειρήνη Βολουδάκη, 48 χρόνων, Τοπόλια). Καταγράφονται επίσης επωδές για τον κρίθο (κριθαράκι) και την άφτρα.

30. Φέγγε μου, φεγγαράκι μου, να φάνω τα προυκιά μου / Κι έναν κοπέλι π' αγαπώ απόυ τη γειτονιά μας / σαν το φεγγάρι το λαμπρό το δεκαπεντισμένο / ετσά 'ναι το κορμάκι ντου όμορφοκαμωμένο. Και το παιδικό: Φεγγαράκι μου λαμπρό, / φέγγε μου να περπατώ / να πηγαίνω στο σκολειό / να μαθαίνω μαργιολιές, / να φιλώ τσί κοπελιές (Β', σ. 54).

31. Παροιμίες:

Από Μαρθιού καλοκαιριά / κι απ' Άγουστο χειμώνας.

Τσι εικοσιπέντε τ' Άγουστου / φεύγ' ο ρίγος με τους γιούς του (Β', σ. 43).

Άγουστε, καλέ μου μήνα, να 'σουν δυό φορές το χρόνο.

– *Μάρτης, γδάρτης, ο παλουκοκάφτης.*

Ο Μάρτης ο πεντάγνωμος, επτά φορές εχιόνισε και πάλι ξαναχιόνισε και πάλι το μετάνωσε πως δεν εξαναχιόνισε.

– *Τζιτζικας ελάλησε, δράπανος εγνάλισε,*

πάλι ξαναλάλησε, μαύρη ρόγα γνάλισε.

- Ο μποντικός σε τρύπα δε χωράει και κολοκύθια σύρνει.
- Ψωμί δεν έχουμε και ραπανάκια για την όρεξη.
- Ο Άδης βαρμούς έχει, μα βγαρμούς δεν έχει.
- Οι γονείς τρώνε τα ξυνά και τα παιδιά μουδιούνε (τα παιδιά πληρώνουν τα παραπτώματα των γονέων).
- Με τον καλλιιά σου κάθιζε και νηστικός προπάθιε.
- Άθρωπο θωρείς, καρδιά δεν ξέρεις.
- Η παρασθιά ντον δεν κάνει άθο (δεν κάθεται οριστικά σ' ένα μέρος).
- Η πέτρα, σα δε μέινει στο νερό, δεν αβρυνώνει.
- Οπού ακούς μεγάλος τρύγος, βάστα και μικρό καλάθι.
- Με τον εδικό σου φάε κι πιέ κι αλισιβερίσι μην κάμης (γιατί θα μαλώσετε).
- Ποιός σου 'βγαλε τ' αμάτι σου; Ο δικός μου. Μα για κεινονά στο 'χει καλά βγαλμένο.
- Σα θέλεις δούλενε κι όσα θέλει ο Θεός θα σου μπέψη.
- Οι καλεσμένοι στην τάβλα κι οι ακάλεστοι στη μπάντα.
- Του ακριβού τα πράματα τα τρών οι χαροκόποι.
- Απού 'ναι γέρος κουζουλός απού τα νειάτα το 'χει.
- Κι απού τσι δυό μυλόπετρες βγαίνει τ' αλεύρι.
- Ο σκύλος που θα μάθη τα παλιοπέτσια δεν ξεχνά την τέχνη του.
- Στ' αδύνατο κρεας κολλά πάντα η μύγα.
- Απού 'μαθε ξυπόλυτος, ντρέπεται καλκωμένος.
- Ξέρει ο γάιδαρος είντά 'ν' αθότυρος;
- Ετσούρησε ο ντέντζερης και ηύρηκε το καπάκι.
- Άνθρωπος κουζουλός οργή Θεού.

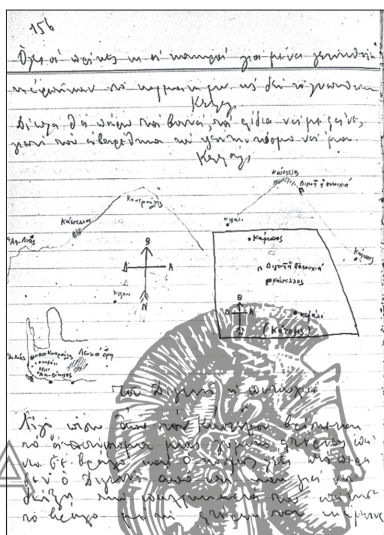
Έχουμε επισημάνει τον ιδιαίτερο ζήλο της Μαρίας Λιουδάκι να συγκεντρώνει κάθε λέξη, που θεωρεί ότι κινδυνεύει με αφανισμό της από την γλώσσα του συρμού. Έτσι οι προσφωνήσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας: Αφέντης, αφεντάκης, κύρης, μάνα, γιαγιά: λάλη, η μεγάλη, παππούς: λάλος, ο μεγάλος, όπως και τοπωνύμια³², παρά το γεγονός, ότι δεν τα περιγράφει, ούτε τα επεξηγεί,

32. **Τοπωνύμια Τοπολίων** (Β', 64): στα Μαντρίλίκια, στον Κατσουφτή, στα Λυδιανά, στον Αγιάνη, στα Πλατάνια, στα Μαρτσιανά (είχαν εκεί περισσότερες οι Μαρτσάκηδες), στα Βρασκά, στα Σφακίδια, στον Ρέτζακα, στο Γερωντάμπελο, στην Παράγκα, στο Ψαρό Χαράκι, στα Περιστεριανά, στο Ξερριζάμπελο, στην Καλλίστη, στην Πλάκα, στου Κονίδη, στη Καλογράς, σ' τσ' Αθανάσαινας, στον Άγιο Θωμά, στει Πλάκες, στα Καψαλιανά (Β', σ. 65) στα Βερναδιανά, στα Τσουρουιανά (Αικατερίνη Μπλαβάκη, ιερέως, 40 χρόνων).

Τοπωνύμια Παπαδιανών (Δ', σ. 26): στον Άγιο Δημήτριο, στον Πλατανιά, στα Πατσιανά, στου Γιακουμή, στην Αγία Παρασκευή, στα Σαλιανά.

υπάρχουν διάσπαρτα στο χειρόγραφο της. Επιλεκτικά, όπως άλλωστε κάνει και η Λιουδάκι, αναφερόμαστε στο τοπωνύμιο στον *Διγενή την Πατουχιά*:

«Λίγο πίσω από τον Κάστελλον βρίσκεται το αποτύπωμα μιας γυμνής φτέρνας πάνω σε βράχο και ο κόσμος λέει πέρασεν ο Διγενής από κει και για να δείξω την παλληκαριά του πάτησε το βράχο με τη φτέρνα του κι έμεινε (εικ. 13).

Εικ. 13. Σελ. 156. Του *Διγενή η Πατουχιά*.

Στα Τοπόλια, όπου η Μαρία Λιουδάκη έμεινε περισσότερο χρόνο, κατά τη διάρκεια της λαογραφικής αποστολής της στον νομό Χανίων, φιλοξενήθηκε στο σπίτι του ιερέα Βασιλείου Μπλαβάκη, 58 χρόνων. Εκείνος και η παπαδιά Αικατερίνη Μπλαβάκη, 40 χρόνων, είναι οι κύριοι πληροφορητές της. Εκτός από τα τραγούδια της αφηγούνται παραδόσεις, κάλαντα, νανουρίσματα, αινίγματα³³ κ.ά.

Τοπωνύμια Κεφαλιού: Στον Διαμαντή, στον Νασάρι, στον Άγιο Σίδερο, στα Πιταριδιανά, στο Λαγκό, στο Παναγντράϊ, στα Μεζάρια, στη Νεραντζιά, στσι Κουτρούλες.

33. Ενδεικτικά: Από κάτω στο πλακάκι / κάθεται άρχοντας Νικολάκης. / Πόδιαν έχει, χέρια ν έχει, / κεφαλή και ουρά δεν έχει (καβρός) (Α', σ. 81).

Άσπρη κόρη ξανθομάλλα και φορεί φόριμα σαν το γάλα. / Χίλια δίνω στο λεφτό, χίλια να μου δώσουν, δεν το παραδιώ (τσιγάρο) Τοπόλια.

Χιλιοτρύπητο λαήνι και σταλιά νερό δε χύνει (σφουγγάρι).

Σμίγει η τρίχα με την τρίχα, δροσίζει και η τρύπα (μάτια, ύπνος) (Α', σ. 82).

Παραδόσεις

Ο καταχανάς Γεωργίτης

Μια φορά ήτανε ένας καταχανάς, ο Γεωργίτης. Αυτός έβγαινε από τον τάφο κάθε βράδυ κι επήγαινε στα σπίθια και τους εσπούσε τα πιθάρια, βαρέλια, πιάτα, έχννε το λάδι κι έπειτα έφευγε. Πήγαιναν την ημέρα και τον εύρισκαν στον τάφο και του χαλούσαν τα μουστάκια και του έπαιρναν το τσιμπούκι. Πήγαιναν την άλλη μέρα και ξανάβρισκαν τα μουστάκια στριμμένα και το τσιμπούκι στο στόμα. Αυτό γινότανε μέχρις ότου τον στομοδέσανε οι παπάδες και δεν είχε δικαίωμα να περπατάη. Η γειτονιά σώζεται ακόμη και λέγεται Γεωργιτσιανά. Κατόπιν τον εξέθαψαν, του έβγαλαν την καρδιά του, την έκαψαν και έτσι διελύθη (Α', σ. 51, π. Βασίλειος Μπλαβάκης, 58 χρόνων, Τοπόλια).

Και στο Κακοδίκι του Σελίνου ήτανε ένας καταχανάς, ο Λούγγαρης, κι αυτός έκανε τα ίδια που έκανε κι ο Γεωργίτης και μ' αυτόν ακόμη και σήμερα φοβερίζουν τα παιδιά. Και λένε: «Ο γαλανός ο Λούγγαρης από το Κακοδίκι θα σε φάη».

Ο καταχανάς Πισσάς

Όσο ζούσε, ήταν πολύ σκληρός σύζυγος και πατέρας και στο τέλος έσφαξε και τη γυναίκα ντου και τα παιδιά ντου και αυτοχτόνησε κι αυτός. Τη γυναίκα ντου και τα παιδιά ντου τα θάψανε στην εκκλησία κι αυτόν τον εθάψανε σ' ένα χωράφι κι η τοποθεσία ακόμη και σήμερα λέγεται στου Πισσά. Ο Πισσάς τα εκαχάνιασε και πήγαινε στα σπίθια και έκανε όσα έκανε κι ο Γεωργίτης. Κατ' άλλους οι φόνοι έγιναν από γενιτσάρους και τους απέδωσαν στον Πισσά (Β', σ. 59, π. Βασίλειος Μπλαβάκης).

Η Παναγία η Τοπολιανή (Κοίμησις της Θεοτόκου, αρχαίος βυζαντινός ναός)

Τον καιρό των γιανιτσάρων στα Τοπόλια ήσαν πολλοί Τούρκοι και τουρκικός

Ένας φορτώνει, εννιά ξεφορτώνουν, δυο περνούνε, ένας πίνει και δε μεθεί (έγκυος, παιδί, θηλασμός).

Ένα θεριό με τέσσερεις αναπνοές, πέντι κεφαλές, πόδια χέρια είκοσι κι ανύχια εκατό (ο νεκρός, όταν το κουβαλούνε τέσσερεις, Τοπόλια).

Όλη μέρα μπουκα μπούκα κι όλη νύχτα χάσκα χάσκα (παπούτσι. Α', σ. 89, Τοπόλια).

– Μπαίνω μέσα στο μπουστάνι, / βρίσκω μια με το φουστάνι. / Και σηκώνω το φουστάνι, / ξανθοφούστανο μου φάνη και τση παίζω μια στα σκέλια / και ξεραίνεται στα γέλια (ξενικό-σταρο, καλαμπόκι).

– Πράσινος πύργος, κόκκιν' αστέρια, / μαύροι αράπηδες κάθονται μέσα (καρπούζι).

στρατός, αλλά δεν είχανε τζαμί. Μια φορά καθόντανε στο καφενείο και είπανε: Δεν είναι ντροπή τόσοι Τούρκοι που είμαστε εδώ να μην έχουμε ένα τζαμί; Να πάμε να πάρουμε την Παναγία, να την κάμωμε τζαμί. Ο πρώτος τώνε αγάς, ο Αγιαντίκ, των είπε: Τότε την Πέμπτη το βράδυ να ρθούνε στο σπίτι μου να διασκεδάσωμε και την Παρασκευή το πρωί θα πάμε να πάρωμε την Παναγιά, να την κάμωμε τζαμί. Πήγαν κιόλας και κάλεσαν τις όμορφες χριστιανές και ωργίζαν τη νύχτα, βγήκεν ο Αγιαντίκ να πάη να κάμη το νερό ντου. Άμα κατέβηκε κάτω, θωρεί μιαν καλογρά κι εκατέβαινε από τα σύννεφα και της παίζει μια και πέφτει κάτω. Περιμένουν οι άλλοι μέσα, περιμένουνε, τίποτα. Βγαίνουνε και τον βρήκανε πεσμένο και αναίσθητο και μόλις μπόρεσε και είπε: Μια καλογρά κατέβηκε απού τον ουρανό και μου 'δωσε μια κι έπεσα κάτω. Την άλλη μέρα, την ώρα που θα πήγαιναν να πάρουν την Παναγία να την κάνουν τζαμί, απέθανε ο αγάς (Β', σ. 80, π. Βασίλειος Μπλαβάκης).

Η προερχόμενη από την Ανατολική Κρήτη Μαρία Λιουδάκι σχολιάζει την πλήρη τήρηση του λόγου της προφορικής δέσμευσης, στη Δυτική Κρήτη: (οι κάτοικοι) δίδουνε μεγάλη πίστη στο λόγο. Ο λόγος τώνε είναι συμβόλαιο. Στα Καστρινά δεν γίνεται αυτό. *«Μια φορά πήγε ένας Κισάμιτης στο Κάστρο κι εσυμφώνησε (να πουλήσει) κάστανα. Κατόπιν γύρισε. Παίρνει τα κάστανα ο άνθρωπος και πάει τα στη Χώρα. Μα ωστόσο ο αφεντικός που θα αγοράζε τα κάστανα, είχε βρει άλλα φτηνότερα και σαν επήε ο άνθρωπος τα κάστανα, του λέει:*

– *Δεν τα παίρνω εγώ, κουμπάρε, τα κάστανά σου, εγώ την ήσπασα (αθέτησα τη συμφωνία). - Την ήσπασες; Μα ήσπασά σου κι εγώ μπάρεμ. Και σηκώνει τη βέργα ντου και δίνει ντου μια μισοκέφαλα, έπαρέ σου τονε κάνε»!*

Η δημοσίευση του συνόλου του πλούσιου υλικού του χειρογράφου της Μαρίας Λιουδάκι στην καθιερωμένη σειρά του Κέντρου Λαογραφίας με τον τίτλο «Πηγές του Λαϊκού Πολιτισμού»³⁴ θα εμπλουτίσει με σημαντικά στοιχεία τις γνώσεις μας για τον λαϊκό πολιτισμό της περιοχής των Εννιά Χωριών της Κισάμου και ευρύτερα της Δυτικής Κρήτης σε μια κρίσιμη για τον αγροτικό χώρο και πληθυσμό περίοδο (1938). Μετά τη δεκαετία που ακολούθησε, τίποτε δεν έμεινε ίδιο.

34. Περισσότερα για την σειρά βλ. στην δικτυακή πύλη του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών kentrolaografias.gr.

Βιβλιογραφία

- Ημελλος, Στέφ. Δ. - Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικατερίνη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 17, Αθήνα 1983.
- Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, (Ενημερωτικό τεύχος), κείμενα Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμ. Ευάγγελος Καραμανές, Αθήνα 2006.
- Κυριακίδης, Στίλπ. Π., *Οδηγίαί διά την συλλογήν του δημόδους λαογραφικού και γλωσσικού υλικού*, Σύλλογος Μακεδονικών και Θρακικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1927.
- Λιουδάκι, Μαρία, *Κρητικές μαντινάδες* (κριτική έκδοση), Ηράκλειο Κρήτης, 1933.
- Λιουδάκι, Μαρία, *Λαογραφικά Κρήτης, τ. Α΄. Μαντινάδες*, εν Αθήναις 1936, 2η έκδοση 1971.
- Λιουδάκι, Μαρία, «Οι ανωμαλίες των αντωνυμιών “εκείνος” και “ετούτος” στο ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Α΄ (1938), σ. 421-424.
- Λιουδάκι, Μαρία, «Η τελευταία στην Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β΄ (1939), σ. 403-427.
- Λιουδάκι, Μαρία, «Ο γάμος στην Κρήτη τώρα και παλιά», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Γ΄ (1940), σ. 327-411.
- Λιουδάκι, Μαρία, «Κρητικά τραγούδια», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Δ΄ (1941), σ. 213-235.
- Μέγας, Γ. Α., «Εκθέσεις των υπό του Λαογραφικού Αρχείου πεπραγμένων κατά την τελευταίαν τριετίαν», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, έτ. Α΄ (1939), σ. 150-167.
- Μέγας, Γ. Α., «Εκθέσεις των υπό του Λαογραφικού Αρχείου πεπραγμένων κατά το έτος 1940», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, έτ. Β΄ (1940), σ. 206-211.
- Μέγας, Γ. Α., *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, ανατ. [τριών τευχών-ανατύπων από την *Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, 1939-1949], Αθήναι 1975.
- Ξανθουδίδης, Στέφ., «Ποιμενικά Κρήτης», *Λεξικογραφικόν Αρχεῖον της Μέσης και Νέας Ελληνικής*, τόμ. Ε΄ (1920), σ. 267-323.
- Παπαδάκης, Μανόλης Μιλτ., *Μαρία Λιουδάκι, η ιέρεια της παιδείας*, έκδοση της Μορφωτικής Στέγης Ιεράπετρας, Αθήνα 1992.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικ., «Ο Δημ. Σ. Λουκάτος ως συντάκτης του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Χρονικό», στο *Ο Δημήτριος Λουκάτος και η Ελληνική Λαογραφία: Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 23 Απριλίου 2004*, [υπεύθυνη έκδοσης Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμέλεια έκδοσης Παρ. Ποτηρόπουλος, επιμέλεια κειμένων Παν. Καμηλάκης, Παρ. Ποτηρόπουλος], Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 27, Αθήνα 2008, σ. 139-166.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικ., «Αναδιφώντας την “Υλη Πολίτου”. Ο Νικόλαος Πολίτης και η συλλογή λαογραφικού υλικού», στο *Ο Νικόλαος Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Μέγαρον Ακαδη-*

μίας Αθηνών, 4-7 Δεκεμβρίου 2003), (γεν. επιμ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμ. Παρασκευάς Ποτηρόπουλος, Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 23, τόμ. Β', Αθήνα 2012, σ. 765-826.

Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικ., «Επιτόπιες έρευνες στη Θεσσαλία. Παρατηρήσεις σε ζητήματα του λαϊκού πολιτισμού», (Πρακτικά Ημερίδας με θέμα «Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας και η επιτόπια έρευνα», 3 Ιουνίου 2006), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 31-32 (2004-2008), Αθήνα 2016, σ. 21-142.

Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικ., «Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας και η Επιτόπια Έρευνα. Εισαγωγή στις ανακοινώσεις της ημερίδας», (Πρακτικά Ημερίδας με θέμα «Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας και η επιτόπια έρευνα», 3 Ιουνίου 2006), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 31-32 (2004-2008), Αθήνα 2016, σ. 9-17.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

SUMMARY

ΑΘΗΝΩΝ

AIKATERINI POLYMEROU-KAMILAKI

The folklore mission of Maria Lioudaki in the Ennia Choria of Kissamos province, depart. of Chania, Crete

Maria Lioudaki (1894-1947) is an extremely important, legendary, so to speak, personality in the field of education, the National Resistance during the Occupation and Folklore Studies. Her activity and life are known to us, in addition to the various oral testimonies, via books and numerous publications in the press. The present text refers to the presence and works of Maria Lioudaki in the Folklore Archives of the Academy of Athens (since 1966, Hellenic Folklore Research Centre), where she was attached in 1937 as an “assistant classifier”, and to her folklore mission for fieldwork in the Ennia Choria of Kissamos province, depart. of Chania, Crete.